

PRESENTATION.

BIBLIOTHECA INDICA
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

KRSI-PARĀŚARA

EDITED AND TRANSLATED BY
GIRIJA PRASANNA MAJUMDAR
AND
SURES CHANDRA BANERJI

Work Number
285

Issue Number
1579

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA-

BIBLIOTHECA INDICA
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

KRSI-PARĀŚARA

EDITED AND TRANSLATED BY
GIRIJA PRASANNA MAJUMDAR
AND
SURES CHANDRA BANERJI

*THE ASIATIC SOCIETY,
CALCUTTA-16.*

10 MAR 1961

Work Number
285

Issue Number
1579

THE ASIATIC SOCIETY
1, PARK STREET, CALCUTTA-16
1960

S
PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA
DECEMBER 1960

6301954
623 7100

Price Rs. 7-50 nP.

34446

SL 100 72971

Printed by J. C. Sarkhel from Calcutta Oriental Press Private Limited
9, Panchanan Ghosh Lane, Calcutta-9.

As early as the year 1957, Dr. G. P. Majumder, M. Sc., B. L., Ph. D., F. N. I., F. A. Sc., F. B. S., for sometime Natural History Secretary (Biology) of the Asiatic Society, undertook an edition and translation of this important Sanskrit text on agricultural pursuits entitled *Kṛṣi-Parāśara*, in collaboration with Dr. Sures Chandra Banerji, M. A., D. Phil.

The manuscript was made ready and sent to the press towards the close of the same year. It is regretted that due to unavoidable circumstances it took nearly three years in getting the book through the press.

In placing the work before the world of scholars the Society expresses profound grief at the sad and untimely death of Dr. Majumdar which occurred on November 21, 1959. He was one of the foremost Indian Botanists and we all deeply mourn his loss.

The collaboration between an eminent Botanist of the calibre of Dr. Majumdar and a reputed Sanskritist like Dr. Banerje in bringing out the text and translation of this important agricultural treatise is expected naturally to enhance the value of the work. It is for the scholars to say whether this natural expectation has been fulfilled.

S. K. Saraswati
General Secretary

TABLE OF CONTENTS

Foreword	...	...	i-ii
Preface	...	...	iii-iv
Introduction	...	...	i-xviii
Text	...	...	i-iv. 9-ξ°
[Contents of Text	...	...	i-ii
Description of Mss. and published text	...	...	iii-iv
Verses	...	...	9-ξ°]
English Translation	...	...	61-88
Appendix	...	...	i-xix
Glossary of Important Technical Terms	...	...	i-ii
Bibliography	...	...	iii-iv
Index to verses	...	...	1-9
Errata			

FOREWORD

It is hardly necessary to write a foreword to a work the interest of which speaks for itself. In an agricultural country like India one would expect to find a good number of old works bearing upon agriculture or agricultural operations; but it is surprising that such Sanskrit works are not numerous. The present work, small as it is, is one of three or four such treatises which are known to exist; and it is a happy idea to edit it critically from available manuscripts and make it readily accessible to those who are interested in the subject.

The present edition is based upon the collation of three manuscripts obtained from different sources and a printed edition; and all important variants to the text-reading are faithfully recorded. It is noteworthy that two of these manuscripts are in Bengali characters, while the printed edition and the remaining manuscript in Devanāgarī are based apparently on Bengali originals. This is a point in favour of the editors' suggestion of the probable Bengal provenance of the work.

Although associated with the name of a sage of hoary antiquity, one must confess to a doubt with regard to the rather early date (11th century A.D.) claimed for the present work. Even if systematic, the work is not exhaustive; and it has all the appearance of a compilation. It is possible that it absorbs a great deal from a floating traditional literature which is now lost. The fact that some of its verses are ascribed by Raghunandana to some other authors would perhaps point to the same direction. There is much again in this work which finds an echo in the innumerable agricultural proverbs which are to be found in the various languages of India, and which in Bengali are seen in the apocryphal collection which goes by the name of Khanā. These proverbs crystallise the scattered experience of ages within the limits of cryptic but wise utterances. The editors have rightly drawn attention to some parallelisms to be found in the sayings of Khanā. I feel I am not entitled to express an opinion on the

technical matter contained in the present work; but from what it says about meteorological forecasts of rainfall, about omens and portents, about auspicious time for sowing and similar topics, which preponderate, it seems to me that the work is more like a Sanskrit version of the collective weather-wisdom of the popular vernacular proverbs.

It is difficult for this, among other reasons, to fix an absolute date from an examination of its contents. But the work appears to contain much that is old, and will, therefore, appeal to those who are interested in this subject of never failing interest.

S. K. DE

PREFACE

Agriculture has been playing a vital rôle in the economy of India ever since the dawn of Aryan civilisation, as is evidenced by countless references to it scattered in various works starting with the *Ṛgveda*. It is, therefore, natural to expect specialized works on this subject. Curiously, however, the *Kṛṣi-parāśara* is the only work in Sanskrit, known hitherto, devoted exclusively to the different agricultural operations; this fact alone underlines the importance and interest of this work.

The work, entitled *Kṛṣi-Śāsana*, is nothing but a compilation of passages, referring to agriculture, culled from different sources. The anonymous MS. No. 5276, called *Kṛṣi-śāstra* (Appendix), in the Govt. Oriental MSS. Library,¹ Madras, is of no practical value or interest dealing as it does only with the time suitable for some of the items of agricultural operations; the modest object of the work is indicated in the second verse where the author promises to set forth the time for agricultural operations (*samayam kṛṣi-karmaṇah*)

Despite the great interest and importance of the *Kṛṣi-parāśara*, it has not yet received as much attention of scholars as it deserves. The Vaṅgavāsī edition of the work, printed forty years ago, has long been out of print. Moreover, being presumably based on a single MS., it does not note the variant readings excepting one or two which might be marginally noted in the MS. at the disposal of the editor, and suffers from lapses, grammatical and otherwise.

The Bengali translation, accompanying the text in the said edition, and the English translation by S. P. Roy Choudhuri, based on the printed text, are necessarily defective. It is with a view to constituting the text, as accurately as practicable, that the present critical edition has been undertaken. The text, presented here, is based on a

¹ Triennial Catalogue of MSS. 1925-26 to 1927-28. Vol. VI, Part I Sanskrit (1935), pp. 7277-78. R. No. 5276, foll. 16. Date and authorship unknown.

collation of as many MSS. as could be procured and also of the printed text.

The help that has been derived from the previous workers in the field has been acknowledged in proper places. Any suggestion regarding the improvement of the work or any new information regarding the subject will be gratefully received, and attempts will be made to improve the work in that light if and when another edition is brought out.

The editors express their grateful thanks to Dr. S. K. De for the Foreword.

INTRODUCTION¹

Title of the work

The work, as we find it in the present edition, opens with a verse telling us that sage Parāśara is relating *Kṛṣi-karma-vivecanam*. This word appears to have been used only to denote agricultural operations in general, and not to indicate the name of the work. The colophon of our text names it as *Kṛṣi-parāśara*, and agrees with MS. D² in this respect. According to the colophon of the printed text, the title of the work is *Kṛṣi-saṃgraha*, while it has been named *Kṛṣi-paddhati* in the India Office MS., and *Kṛṣi-tantra* by Jogesh Chandra Roy in his *Ancient Indian Life* (p. 30).

Authorship and date

Both the title of the work and its colophon associate the name of Parāśara with it. There are many proofs of its high antiquity. In the first place, the versification throughout the work tends to prove that it belongs to a period anterior to the rise of the Nibandha literature which dates back approximately to the eleventh century A. D., if not earlier. None of the well-known Smṛti-digests or Nibandhas is written in verse though, of course, there are innumerable verses cited from various authorities. Again, the author of the present work cites only two authorities, viz., Manu and Gārgya, contrary to the usual practice of Nibandha-kāras whose works abound in quotations not merely from earlier works but also from contemporary ones. This is a singular feature which makes it probable that the work was composed before the rise of the Nibandhas. It may also be noted that the work is written in a fashion which is rarely met with in the Indian literature after the eighth century A.D., since when the attention of the Indian scholars has mainly been directed towards the exposition of the recogni-

1 For a detailed account of the work, its authorship, date, contents, etc. See S. C. Benerji in *ABORI*, Vol. XXXVI, 1955.

2 See under description of the MS.

sed Smṛti texts and to the preparation of digests and commentaries in the various branches of learning by reconciling divergent views and by giving the author's own conclusions. Hence, it will not, perhaps,² be absolutely unreasonable to suggest a period earlier than the eighth century when the work might have come into being, i.e. in the period during which the original Dharma-śāstras were yet being composed. The reference to Gārgya in the work does not help us materially in fixing its date, because the date of Gārgya himself is as yet uncertain.

A good deal of difficulty arises from the name 'Parāśara.' If he be the same person as mentioned by Yājñavalkya in the list of traditional authors of Dharmaśāstra, the work then must be earlier than Yājñavalkya, and should be placed between 100 and 600 A. D. The work contains a citation of Parāśara as an authority—a fact which tends to prove the author to have been different from the well-known author of the Dharmaśāstra. But, the practice of the author referring to himself in the third person is not uncommon in Sanskrit literature.³ Whoever this Parāśara may be, and whatever his date, the name is certainly very old.

Here a question naturally arises as to whether the author of the *Kṛṣi-parāśara* can be the same as the author of the well-known *Parāśara-smṛti* which is regarded as the highest authority in the Kali Age. While there are no external evidences on the matter, the internal evidences fail to prove anything conclusively. If both the Parāśaras are regarded as identical, it becomes difficult to account for the complete absence of verses from the *Kṛṣi-parāśara* or of any reference to it in the portion of the *Parāśara-smṛti* dealing with agriculture. It is idle to argue that the Smṛti only incidentally refers to agriculture, and that the lack of reference to the *Kṛṣi-parāśara* is merely accidental; because, the Smṛti devotes no less than about a dozen verses to this particular topic. On the other hand, it also seems a bit strange that the author of the *Kṛṣi-parāśara* does not refer to the chapters on agriculture contained in his own Smṛti work. Moreover, while the Smṛti dwells at length on the question of castes in relation to agriculture,

3 Cf. *prāyeṇa ācāryānām iyaṁ śaili yat svābhīprāyamapi paropadeśamiva varṇayanti*—Kullūka under Manu l. 4 (N. S. P. ed.)

the *Kṛṣi-parāśara* appears to be scrupulously silent on this point. Had the author of the latter been also the composer of the Smṛti work, he could have hardly resisted the temptation of putting in a word or two on the caste-duties on which Manu and other authoritative Smṛti works have given their definite opinion, and of which he himself has spoken a good deal in his own work. An evidence against the alleged identity of the two works is to be found in the difference between the rules, provided by the two, about the particular kinds of bulls to be rejected for the purpose of cultivation. According to the Smṛti, the bulls of the following descriptions are to be avoided.⁴

- (1) *bīnāṅga* (deformed)
- (2) *vyādhita* (diseased)
- (3) *klīva* (impotent)
- (4) *kṣudhita* (hungry)
- (5) *tṛṣita* (thirsty)
- (6) *śrānta* (fatigued)

But, as shown below, the *Kṛṣi-parāśara* does not mention many of these kinds while adding many new descriptions. The *Kṛṣi-parāśara* lays particular stress on the colour of the animals, while the other work is silent on this point. Had the works been of the same author, we could not have expected such a difference of views.

One point is, however, significant. Though, in the Smṛti, Parāśara, in accordance with traditional ideas, has prescribed agriculture for non-Brāhmaṇas, yet he does not seem to be very keen about making the rule rigid in consideration of the importance of agriculture in daily life. As a matter of fact, Parāśara allows agriculture to Brāhmaṇas only under certain restrictions about the number of bulls to be employed by them ; and certain atonements are to be undergone by them to wash off the sin of ploughing. This attitude of the author, which is not one of condemnation, may be supposed, though on very shaky grounds, to explain the complete absence of any reference to castes in the *Kṛṣi-parāśara*. It may as well be that the purely secular nature of the work on agriculture did not afford

4 Page 89 of the *Parāśara-smṛti*, Fasc. I, Ed. Dharmādhikāri, Benares.

any scope for the inclusion of the duties of castes. Hence, the identity of the authors of the two works may be possible. Among the minor points of agreement between the two, the number of bulls to be yoked together for cultivation deserves mention. In this respect, the striking similarity of the verses, found in the two, leads one to consider them to be of the same hand.⁵ For the reasons, stated above, we cannot form any definite opinion about the identity of the authors of the *Parāśara-smṛti* and the *Kṛṣi-parāśara*. Some of the verses, found in the *Kṛṣi-parāśara*, are ascribed by Raghunandana to different authors—a fact which seems to throw some light on the date of the author of the *Kṛṣi-parāśara*. Some of these verses are attributed to the *Rājamārtanḍa* and others to Varāha. From certain literary evidences, P. V. Kane, in his *History of Dharmasāstra* (Vol. I, p. 276), establishes that the *Rājamārtanḍa* was a book by King Bhoja of Dhārā. Certain fairly reliable evidences lead the same scholar to conclude that the date of Bhoja must have been between 1000-1055 A.D. From the references to these authors by Raghunandana, one cannot come to any conclusion as the borrowing might have been from these authors by that of the *Kṛṣi-parāśara* or *vice versa*, or both might have drawn upon a common source. If the author of the *Kṛṣi-parāśara* be supposed to be the borrower, he must have lived at least towards the end of the 11th century A. D. Had the borrowing been in the other way, the author may be reasonably supposed to have lived at least half a century before the rise of Bhoja, i. e. about the middle of the 10th century A. D. Whoever the borrower, as one of them must have been, one may, from these data, safely place the author of the *Kṛṣi-parāśara* in the period between 950-1100 A.D., a date which is certainly very old.

In spite of many legendary accounts of Varāhamihira,⁶ it has now been ascertained beyond doubt that he was a historical figure, and that he is one of the greatest authorities in Indian astronomical

5 *balam-aṣṭa-gavam proktam sadgavam madhyamam smṛtam |*
caturgavam nṛśamsānām dvigavam vṛṣa-gbātinām ||

6 For details, see *Viśvakoṣa* and *Āmāder Jyotiṣi O Jyotiṣa* by Jogesh Ch. Roy, Calcutta, Saka 1825.

sciences. Though there is some divergence of views among different scholars regarding his exact date, yet there seems to be a consensus of their opinions in placing him sometime between the 5th and the 6th century A. D. Even if the author of the *Kṛṣi-parāśara* be supposed to be the borrower in this case, the above may be the upper limit of his date. Conversely, if Varāha be the borrower, the date of our author must be placed in the early centuries of the Christian era. That Varāhamihira knew a Parāśara as an authority on Astronomy as well as on cattle-science is borne out by numerous prose quotations attributed to Parāśara in the *Bṛhatsambhitā*, and in verse 1, ch. 61¹ of the same work. Thus, inspite of the lack of conclusive evidence, we may say that the author was perhaps earlier than the 6th century A.D., and, by no means, later than the 11th. Jogesh Chandra Roy would, however, place Pārāśara's work on agriculture between the 6th and the 8th Century A.D. (p. 30).

Provenance of the work

If it is difficult to determine the date of the author of this work, it is no less so to ascertain exactly the part of the country to which he belonged. Here also we have no other alternative but to hazard a few conjectures from the nature of the author's treatment of the subject, from his language and also from certain customs and superstitions to which he incidentally refers. The first thing that strikes the reader is the mention of the bull as the only means of cultivation. It should be carefully noted that though various animals, as buffaloes, horses, etc. were used in ancient times and are being used even to-day in different parts of India for purposes of cultivation, yet the author mentions bulls as the only means. It may be pointed out that, now-a-days, in the major part of Bengal, only bulls are used for this purpose. This seems to hint at the Bengali provenance of the book. This argument, however, loses much of its cogency when we consider that, even in R̥gvedic times, bulls are mentioned in connection with agriculture oftener than other animals. Among the agricultural implements is mentioned the "*madikā*" (or '*maiā*' = ladder), a word which

7 Cf. *parāśarah prāba bhadrathāya golakṣmaṇam*.

is not to be found in the standard lexicons of the Sanskrit language, thus indicating that it is probably a *deśīśabda* or provincial term. Its equivalent, used in Bengal, is "mai" which is philologically a very easy step (*madikā* > *maiā* > *mai*), because the softening of these medial consonants is a well-known feature of the Prākṛta language (cf. *āgatam* = *āaam* in Māhārāṣṭrī Pkt.). The word "paccanikā" or "prājanikā" (goad) has a direct derivative in Bengal in the word "pācan" or "pājan". Another such Prākṛtism in the work is very significant. The term "kaṭṭanam" (derived from Skt. *kartanam*), meaning the cutting of paddy sprouts, used in the book, has the Bengali equivalent "kāṭān" which is chiefly used in some parts of Bengal in the same sense. The latter seems only to be a derivative of the former.

The customs of marking the cows with heated iron and of cutting the hairs of their bodies and tails, which are mentioned by the author, are still to be found in most of the interior districts of Bengal, and the practices have the same significance even to-day. Again, the practice of selling or, otherwise parting with, cowdung on Saturday and Tuesday (v.95), which is condemned in the work, is reprehensible even in the present-day Bengal.

The most remarkable feature of the book is that it considers agriculture as depending merely on rainfall (*vṛṣṭi-mūlā kṛṣiḥ sarvā*), and all forms of irrigation, resorted to in the areas of scanty rainfall, are conspicuous by their non-mention in the book. It can, by no means, be argued that the methods of artificially watering the paddy fields were unknown in ancient India, because, the Ṛgveda, the earliest Indo-Aryan work, and the *Arthaśāstra* of Kauṭilya, a fairly old book, mention quite a number of methods. The *Sukranīti*, also an ancient work on politics, refers to irrigation by means of tanks, wells and canals.⁸ This seems to suggest that the *Kṛṣi-parāśara* described the conditions of Bengal, or, at least of the rice-producing areas of Northern India enjoying plenty of rainfall. It should not, however, be left unnoticed that the seasons, prescribed by the author for different

⁸ See *The Positive Background of Hindu Sociology*, by B. K. Sarkar, Allahabad, 1914.

kinds of the cultivator's duties at different stages of the growth of paddy, correspond almost literally with the actual practices prevalent in modern Bengal. The above facts tend to suggest that the book originated in Northern India, if not in Bengal,⁹ though we cannot prove anything conclusively. This does not, however, necessarily mean that the author was an inhabitant of this part of the country.

Style and Language

Written throughout in verse, excepting a few *mantras* in prose, the book is very easy and affords a pleasant reading. Even if the book be held as a compilation, a supposition which is based on Raghunandana's ascription of certain of its verses to other works like the *Rājamārtanḍa*, yet, as a compilation, it has some outstanding features which at once distinguish it from the later prose compilations or digests. It has nothing of the needless and confusing elaboration indulged in by later writers, and its language is simple, its style charming. The

9 That fields were extensively cultivated in Northern India, particularly, in the region now called Bengal, and many crops, especially paddy, were largely grown from very early times is amply borne out *inter alia* by the following literary references:

- (1) Mauryan Brāhmi Inscription of Mahāsthān (2nd. cent. B. C.)—the inscription records the grant of paddy to people.
- (2) *Raghuvaṃśa* of Kālidāsa (c. 5th. cent. A.D.)—IV. 37 (*mikhātaprattiropitāḥ kalamāḥ*) hints at transplantation of paddy plants.
- (3) Hiuen Tsang's account (vide Beal's Buddhist Records, II, 7th cent. A.D.): p. 194—"the soil is flat and loamy, and rich in all kinds of grain-produce"; p. 199—"it is regularly cultivated, and is rich in crops"; p. 200—"it is regularly cultivated."
- (4) *Rāmacarita* of Sandhyākaranandin (11th. cent. A.D.)—III, 17 refers to various kinds of paddy as the staple crop in parts of Bengal (cf. *babudhānya-rāja-sambati-sambhāvita-kāmyarūpayā lakṣmyā* etc.).
- (5) Ānuliā Copper-plate of Lakṣmaṇasena (1179-1206 A.D.)—V. 10—*kṣetranḡha-pṇyāvaliśāliślāghya* etc. *Inscriptions of Bengal*. Mazumdar, III. p. 85.
- (6) Edilpur Copper-plate of Keśavasena (Accession 1225 A.D.)—V. 24—"These villages had smooth fields, growing excellent paddy." *Ibid.* p. 129.

author directly and clearly sets forth his views without entering into any recondite discussions of conflicting views which bewilder the readers of the later prose compilations. The book, however, cannot justly be regarded as a compilation though Raghunandana's ascription of some of its verses to other authors may give rise to such an inference. When we find Parāśara acknowledging the use of verses from Gārgya, and making such references as '*anye munayaḥ*', there cannot be any conceivable reason why he should have chosen to incorporate, without acknowledgment, the particular verses ascribed by Raghunandana to others. This is not the usual practice among the compilers who are, in a majority of cases, above the suspicion of plagiarism. The borrowing, if at all, might have been the other way about, or, both might have drawn upon a common source. Hence, no final verdict can be pronounced on the nature of Parāśara's work which may or may not have been a compilation.

Poetical merits of the author

The verses of the *Kṛṣi-parāśara* are mostly written in what is commonly known as the *Sloka* metre with occasional use of the metres *Indravajrā*, *Upajāti* and *Mālinī*. This variety of metres, in such a short space, speaks eloquently of the poetic merits of the author.

*Contents of the work*¹⁰

It opens with an eulogy of the author and of agriculture. Rice is then eloquently extolled as the principal source of strength and domestic happiness (v.v. 5-7). The influence of planets on agriculture and rainfall is dwelt upon in some detail. Then the clouds have been divided into four types, viz., *Āvarta*, *Samvarta*, *Puṣkara* and *Droṇa*, and the effect of each is described (v.v. 24-25). Next we find detailed and interesting methods of ascertaining the annual rainfall; the practical value of such meteorological forecasts has, of course, got to be tested. These are followed by an enumeration of the indications of immediate rainfall, such as, the rising of ants from their holes with

¹⁰ For details, see ABORI, 1955 (pp. 8-27). Here a rapid résumé only is given.

eggs, sudden croaking of frogs,¹¹ etc. as well as a statement of particular positions of the sun, the moon and the planets affecting rainfall.

Supervision of agriculture has been emphasised as indispensable for ensuring a good return, and, in this matter, no proxy is allowed whatsoever (v.v. 81-85)¹². Bulls are an essential element in agricultural operations; as such, great care of, and humane treatment towards them have been strongly ordained. Certain rites, e.g., those to be performed in *Laguda-pratipat* in the month of Kārtika, are enjoined as they are supposed to be conducive to the health of cattle. Regarding the number of bulls to be employed, eight is the best and two the worst. One, who wishes the constant favour of the Goddess of wealth, should use ten ploughs. The possession of a single plough has been most vehemently condemned.

Cowdung as a manure has been highly extolled to the point of veneration.

The principal agricultural implements are the *bala* (plough) and *madikā* (ladder). *iṣā* (pole), *yuga* (yoke), *sthāṇu* (?), *niryola* (rod), *pāśikā* (rope), *aḍḍacalla* (pin of yoke), *śaula* (?) and *paccanī*: these are the eight accessories of the plough. Besides these, there are also mentioned *phāla* (plough-share), *viddhaka* (harrow), *yotra* (cord) and *rajju* (rope). It has been directed that the implements and their accessories should be of prescribed shape and measurement; otherwise, agricultural operations will be impeded at every step (v.v. 114-122; cf. *Amarārtha-kalpadruma*, Vaiśyavarga, sl. 37-39).

The author then lays down the effects of the commencement of ploughing on different days of the week and lunar days, etc. The commencement of ploughing must invariably be preceded by certain

11 Cf. *beṅṅ dāke ghana ghana/
śigbra vṛṣṭi have jena//Khanār vacan.*

12 Cf. *khāṭe khāṭāy lābher gānti/
tār ardhak kāndhe chāti//
ghare vase puche bāt/
tār ghare bā bhāt//Ibid*

rites in order to ensure safety and bountiful returns. Definite rules, some of which appear to be superstitious, have been laid down regarding the choice of bulls. Black bulls are the best, black-and-red ones tolerable, and the all-white bulls are the worst.

In the next place are given some omens and portents. For example, the raising of a tortoise by the plough, in course of ploughing, forebodes the loss of the cultivator's wife, and the breaking of the plough portends the death of the master of the land. The bellowing of the bulls engaged in ploughing, or their licking of their noses (*nāsā-tīḍha*), or their voiding dung, however, foretells a bumper crop.

Then we have the author's suggestions regarding the suitability of the soil for cultivation in different months. The soil is said to be like gold in *Māgha*, silver in *Phālguna*, copper in *Caitra*, and so on. Cultivation in the dewy season (*hemanta*) is held to yield the richest produce, while, at the advent of the rains (*ghanāgame*), it results in dire poverty.

Regarding seeds—their collection, preservation and sowing—detailed rules, which appear to be of great practical value, are laid down in the work. All seeds must be collected in *Māgha* or *Phālguna*. After drying them up in the sun, they should be kept in small bundles after separating the husk. Seeds of different classes must never be mixed up, and the grass particles should be carefully thrown away; the mixed seeds yield a poor harvest, and grass-particles in them result in the growth of weeds detrimental to paddy. The seeds, closely tied up, must not be allowed to come in contact with remnants of one's food, a woman in her monthly impurity, a barren woman, etc. They become useless by coming in contact with fire, smoke, rain-water and fish. For the sowing of seeds, *Vaiśākha*¹³ is the best month, *Jyaiṣṭha* tolerable, *Āṣāḍha* bad, and *Śrāvāṇa* worst (v. v. 159-177). Of the lunar mansions and lunar days, some are bad for sowing while others are salutary. For averting damage to crops by locusts (*śalabha*) and rats, one should avoid sowing seeds on Saturdays and Tuesdays

13 Cf. *vaiśākher pratham jāle/*
āṣṭm dhān dugun pbale// Kbanār vacan.

respectively. Sowing of seeds in *Ambuvāci*, when the earth is supposed to be unclean, is said to be dangerous. After the sowing is over, the cultivator must level the field with the *madikā* (=ladder; the *mai*¹⁴ of present-day Bengal); otherwise the growth of the plants becomes uneven (v. 184). This part of the operations also, like the others, must be accompanied by certain religious practices. To seedlings for transplantation, the same prohibitions or recommendations concerning the days of the week, lunar days and lunar mansions, etc. as in the case of seeds, are also applicable. *Suci* (= *Iyāiṣṭha* or *Āṣādhā*, according to some, and the hot season in general, according to others) is the best time for sowing seeds for transplantation¹⁵ (v. 171). While seeds are free from defects (*doṣa-nirmukta*), seedlings may be beset with diseases (*sagada*). So, care must be taken to choose the right type of seedlings and those of mature growth must be avoided. Seedlings, transplanted in *Śrāvaṇa*, should be one cubit apart from one another, in *Bhādra* half a cubit, and in *Āṣvina* they should be four fingers apart (v. 187). *Ropana* is forbidden in low lands. (v. 190).

For *kaṭṭana* or weeding out, and levelling the field after the seeds have sprouted up, the months of *Āṣādhā* and *Śrāvaṇa* are the most suitable.¹⁶ Preservation of water in the field is an essential thing.

In *Bhādra*, an outlet for water should be made in the field in such a manner as would release the excess water; only as much water as is necessary for dipping the roots of plants should be allowed to remain in the field. (v. 195).

14 According to Dr. De, *mai* in cultivation does not signify ladder. It is a kind of appliance which is employed in making the hard soil powdered to dust. S. K. De, *Bāṅglā-Pravāḍ*, Calcutta, 1359 B.S., p. 500, No. 4959,

15 *śrāvaṇer pur, bhādrer vāra/*
roo er madhye yata pāra//
vaiśākhi vonā, āṣādhī.royā/
jāyā nā hay dhān tboyā// Khanār vacan.

16 *āṣādhe kādān nāmke/*
śrāvaṇe kādān dhānke//
bhādre kādān ṣiṣke/
āṣvīne kādān kiske// Ibid.

In this part of the work, there are some incantations, with the invocation of the assistance of Rāma and Hanumat, calculated to ward off all insects and pests causing harm to crops.

Nala-ropana forms an important part of the cultivator's work. It consists in the fixing, at the prescribed time, of the plant, called *nala* (reed), with leaves at the north-east corner of the field. This is to be accompanied by the worship of the paddy plants.

This *nala* is supposed to avert all evils to paddy (v.v. 200-207). It is interesting to note that the practice of fixing poles of various designs in the fields in order to scare away mischievous birds and beasts still prevails in Bengal.

Before harvesting the crops, the owner of the paddy field must observe the rite called *muṣṭi-grahaṇa* on an auspicious day in the month of *Agrabāyana*. This consists of cutting, along with a religious rite, of two and half *muṣṭis* or handfuls of paddy plants and carrying them to his house and placing them in the prescribed manner (v.v. 208-215).

Medbi-ropana is another very important part of the business of the owner of the paddy-field. This consists in fixing a *medbi*¹⁷ (= post) made of a prescribed tree in the *mārga*¹⁸ on an auspicious day in *Agrabāyana* (v.v. 216-222).

The ceremony, called *Puṣya-yātrā*, to be performed in Pauṣa near the field, should be performed when the harvesting is not yet over. In this ceremony, there should be the worship of Indra and a sumptuous feast with the kinsmen of the owner, consisting of various delicacies kept on banana leaves (*kadalī-dala*), the principal item being new rice (*navānna*). (v.v. 223-238).

The stage, following the harvest, is *mardana*, or the separating of the grains from the stalks. Then the grains of paddy should be

17 The exact purpose, served by the *medbi*, is not clear. In the text it is merely said to be conducive to the safety and growth of corns (*śasya-urddbi*—v. 217; *śasya-sukha-pradāh*, v. 220). R. Ganguli takes it to mean the post of the threshing floor round which cattle turn to thresh out the grains (*Agriculture and Agriculturists*, p. 65). But this meaning is not warranted by the text.

18 Does it mean the way to the owner's house from the paddy field?

weighed by standard weights (*pramāṇena tu māpayet*) before they are stored up in the granary on prescribed days. In the granary, one should place a piece of paper or any other writing material containing two incantations. The last thing to be done is the *Lakṣmīpujā* (worship of the Goddess of wealth) which, therefore, marks the conclusion of the business of the owner of the paddy-field for the season.

From the foregoing survey of the contents of the work, we find that it divides itself into two broad parts, the one being speculative and the other practical. In the speculative part, we find various observations regarding the influence of planets and stars on rainfall and the various agricultural operations. One may legitimately question the accuracy of these observations which, however, should not be rejected outright so long as they are not tested by competent persons in the proper scientific manner. In this part, we may include also the superstitious ideas, e.g., the touch of a barren woman rendering the seeds useless, the voiding of dung by a bull engaged in ploughing the field, foretelling a bumper crop, etc. The rites and ceremonies, associated with the various agricultural operations, may lead the modern agriculturist, with a scientific bent of mind, to brand the work as a priestly manual adding to the widespread sacerdotalism of ancient India. But, one must not lose sight of the fact that religious practices were closely interwoven into the texture of life of the ancient Indians so that even such practical things as agriculture could not escape the association of religious rites. The book undoubtedly contains very valuable instructions regarding the important business of agriculture; these instructions, shorn of the superstitious matters, the speculative astronomical observations and the religious practices, cannot fail to impress us even to-day. One feels tempted to pose the question—in this modern age, when the world is proud of various scientific achievements, what material advance has been made in the matter of collection, preservation and sowing of seeds, the collection and transplantation of seedlings, the preservation of water in the field, etc. the rules concerning which were laid down in remote antiquity • by the author of the *Kṛṣi-parāśara*? One may bring the charge of special pleading when it is said that works like the present

one should be an eye-opener to those who decry the study of Sanskrit as having no practical utility. But the fact remains that many things of great scientific value lie buried in Sanskrit, and it is time that we dived deep into this literature and rescued the indigenous materials of national importance from unmerited oblivion and saw the India of our own in the proper perspective.

TEXT

CONTENTS

Topic	Page
राजानयनम्	3
भेषानयनम्	6
जलाढकनिर्यायः	6
पौषवृष्टिज्ञानम्	8
माघवृष्टिज्ञानम्	9
फाल्गुनवृष्टिज्ञानम्	11
चैत्रवृष्टिज्ञानम्	11
वैशाखवृष्टिज्ञानम्	12
ज्यैष्ठ्यवृष्टिलक्षणम्	15
आषाढवृष्टिलक्षणम्	16
श्रावणवृष्टिलक्षणम्	17
स्योवृष्टिज्ञानम्	17
ग्रहसंचारे वृष्टिज्ञानम्	19
अनावृष्टिलक्षणम्	21
कृष्यवेक्षणम्	22
वाहनविधानम्	23
गोपर्वकथनम्	26
गोयान्नाप्रवेशां	28
गोमयकूटोद्धारः	28
हलसामग्रीकथनम्	29
हलप्रसारणम्	31
बीजस्थापनविधिः	39
बीजवपनविधिः	42
मयिकादानम्	45
रोपणविधिः	45
धान्यकृष्टनविधिः	46

धान्यनिस्तृणीकरणम्	...	47
भाद्रजलमोक्षणम्	...	48
धान्यव्याधिस्वण्डनमन्तः	...	48
जलरक्षणम्	...	49
मार्गे मुष्टिग्रहणम्	...	51
मार्गे मेधिरोपणम्	...	53
पौषे पुष्ययाताकथनम्	...	55
श्राढकलक्षणम्	...	58
धान्यस्थापनम्	...	59

DESCRIPTION OF MSS. AND PUBLISHED TEXT

A—Transcript of Dacca University paper MS. No. 4558.

Title : Kṛṣi-parāśara.

Characters—Bengali.

Beginning—जयति पराशरनामा मुनिरिह कृषिकर्मतत्त्ववेदीशः ।

End—समृद्धिं च परां कुर्यात् ततो लक्ष्मीं प्रपूजयेत् ।

Colophon—इति पराशरमुनिविरचितं कृषिपराशरनाम पुस्तकं समाप्तम् ।

Post-colophon statement—

राधिकाचरणद्वन्द्वं भावितं चाहनिंशम् । लिखित्वा बहुयत्ने यथोरयति
पुस्तिका (?) शूकरी तस्य माता पिता तस्य गर्दभः ॥

Scribe—गोलकचन्द्रदेवशर्मा ।

Date—Śaka 1719 (=C. 1797 A. D.)

B—Vaṅgavāsī ed. of the *Kṛṣi-Saṃgraha*, Calcutta, 1322 B. S. (p. p. 1-52) Ed. Tārākānta Kāvyatīrtha, with Bengali translation.

C—Transcript of India Office Ms. No. 1274 a (H. T. Colebrooke),
Catalogue No. 3168.

Title : Kṛṣi-paddhati.

Characters : Bengali.

End : शून्ये महार्घ्यं मुनयो वदन्ति ।

Colophon : इति पराशरमुनिकृता कृषिपद्धतिः समाप्ता ।

Scribe : श्रीकृष्णमोहन शर्मा ।

[There is another I. O. Ms., Tagore 24, Cat. No. 6475, of the following description :—

Characters—Fairly well-written Bengali ; five or six lines in a page. Size : $15\frac{3}{4}'' \times 3\frac{3}{8}''$ (Coarse yellow paper). In the Cat., we find the following remark under the description of this MS :—

“The MS. is in a deplorable condition of decay and is also very inaccurate and often illegible”. We, therefore, did not think it worth while to utilise this MS.]

D—“Copy of a transcript of a MS. in the Mandlik Section in the Wadia Library, Fergusson College, Poona. The Mandlik MS. is itself a copy made on 4th February, 1886, from a Bengali original in the Sanskrit Pāṭhaśālā, Calcutta.” These are the remarks found on the copy obtained from Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4, India.

The post-colophon statement is as follows :—

इदं पुस्तकं कलकत्ता संस्कृतपाठशालास्थवज्राक्षर पुस्तकालिखितम् ॥ पोषव (?) ३०
शके १८०७ इसवी तारिख माहे फेब्रुवारि सन १८८६ इसवी...समाप्त ।

The date of the MS. appears to be 1886 A. D.

[The original MS. could not be traced in the Govt. Sanskrit College Library, Calcutta.]

कृषिपराशरः

प्रजापतिं नमस्कृत्य कृषिकर्मविवेचनम् ।
 कृषकाणां हितार्थाय ब्रूते ऋषिपराशरः ॥१॥
 चतुर्वेदान्तगो विप्रः शास्त्रवादी विचक्षणः ।
 अलक्ष्म्या गृह्यते सोऽपि प्रार्थनालाघवाम्बितः ॥२॥
 एकया च पुनः कृष्या प्रार्थको नैव जायते ।
 कृष्यन्वितो हि लोकेऽस्मिन् भूयादेकश्च भूपतिः ॥३॥
 सुवर्णरौप्यमाणिक्यवसनैरपि पूरिताः ।
 तथापि प्रार्थयन्त्येव कृषकान् भक्ततृष्णया ॥४॥

Lines 1-2 A—जयति पराशरनामा मुनिरिह कृषिकर्मतत्त्ववेदीशः ।

कृषका यस्य मतज्ञा वसुधां फलयन्ति सर्वैरजानि ॥

B ऋषिः कृषिकर्मणि निवेदी for मुनि...शः

C मुनिवरः कृषिकर्माणि यो वेद for मुनि...शः ;

कृषिकालस्य तत्त्वज्ञा for कृषका...मतज्ञा ।

3 A चतुर्वेदोऽपि यो ब्रूयाद् देहीति कृषणं वचः ।

B चतुर्वेदालयो ब्रह्मा ब्रवीति कृषणं वचः ।

C चतुरो वेदान् यो ब्रूयाद् ब्रवीति कृषणं वचः ।

4 B दुज्यते for गृह्यते

D लाघवायते for ला...तः

5-6 Omitted by A. L 5 B एव for च, C एक एव नरः कृष्यां for एकया...कृष्या, L 6 C भूयादपि च for भूयादेकश्च. L 6 read by D thus: ऋषार्थकोऽपि लोकेऽस्मिन् श्रुत्यादिभिः स भूपतिः ।

7 A कृष्य for रौप्य, A, C पूजितः for षताः C मणि for रौप्य ।

D reads the line as सुवर्णरजमाणिक्यरीप्यैरपि प्रपूरितः ।

8 A एते for एव, C प्रार्थयन्त्येव for प्रार्थयन्त्येव ।

कण्ठे कर्णे च हस्ते च सुवर्णं विद्यते यदि ।

उपवासस्तथापि स्यादन्नाभावेन देहिनाम् ॥५॥

अन्नं प्राणा बलं चान्नमन्नं सर्वार्थसाधनम् ।

देवासुरमनुष्याश्च सर्वे चान्नोपजीविनः ॥६॥

अन्नं हि धान्यसंजातं धान्यं कृप्या विना न च ।

5

तस्मात् सर्वं परित्यज्य कृषिं यत्नेन कारयेत् ॥७॥

कृषिधेन्या कृषिर्मेध्या जन्तूनां जीवनं कृषिः ।

हिंसादिदोषयुक्तोऽपि मुच्यतेऽतिथिपूजनात् ॥८॥

तेनार्चितं जगत् सर्वमतिथियेन पूजितः ।

अर्चितास्तेन देवाश्च स एव पुरुषोत्तमः ॥९॥

10

तथा च पराशरः—

वृष्टिमूला कृषिः सर्वा वृष्टिमूलं च जीवनम् ।

तस्मादादौ प्रयत्नेन वृष्टिज्ञानं समाचरेत् ॥१०॥

अतो वत्सरराजानं मन्त्रिणं मेघमेव च ।

आढकं सलिलस्यापि वृष्टिज्ञानाय शोधयेत् ॥११॥

15

1 A यदि तिष्ठति for विद्यते यदि । B, D transpose कर्णे च हस्ते च and विद्यते यदि । D हस्ते कण्ठे च कर्णे च for कण्ठे...च । D स्वर्णं तिष्ठति यद्यपि for सुवर्णं...यदि ।

2 D भक्तदासस्तथापि स्यादन्नदोषेण देहिनाम् ।

3 B साधकं, C धारणं for साधनं । C प्राणस्य for सर्वार्थं ।

4 D सुर for देव ।

5 A हि for च ।

10 C अतिथिः पूजितो येन for अर्चिता...च । D स्युः for च ।

11 Omitted by A and C.

12 B कृषिमूलं for वृष्टिमूलं । C, D हि for च ।

14 B, C ततो for अतो । C राजानो for राजानं ।

15 B सलिलं चापि for सलिलस्यापि । C ज्ञानेन for ज्ञानाय, साधयेत् for शोधयेत् ।

अथ राजानयनम्—

शाकं त्रिगुणितं कृत्वा द्वियुतं मुनिना हरेत् ।
 भागशिष्टो नृपो ज्ञेयो नृगान्मन्त्री चतुर्थकः ॥१२॥
 चित्तलार्कं नृपे वृष्टिर्वृष्टिरुमा निशापती ।
 वृष्टिर्मन्दा सदा भौमे चन्द्रजे वृष्टिरुत्तमा ॥१३॥
 गुरौ च शोभना वृष्टिर्भागवे वृष्टिरुत्तमा ।
 पृथिवी धूलिसंपूर्णा वृष्टिहीना शनौ भवेत् ॥१४॥
 चक्षुरोगो ज्वरारिष्टं सर्वोपद्रव एव च ।
 मन्दावृष्टिः सदा वातो यत्राब्दे भास्करो नृपः ॥१५॥

- 1 Omitted by D.
- 2 C शाकं तु त्रिगुणं (D शाकाब्दं त्रिगुणं) for शाकं त्रिगुणितं । D द्विरुत्ता for द्वियुतं ।
- 2-3 For these lines, A reads :—
 शाकस्य कालस्य त्रिगुणीकृतस्य भुजबाणवेदवसुभिर्युतस्य ।
 राजा च मन्त्री च वर्षाधिपश्च सप्तकृता भवन्ति ॥
- 4 Before this line, C reads the following :—
 तथा च—
 राजा मन्त्री जलस्वामी शस्याधिपतयस्तथा ।
 वर्षेशो मेघनाथश्च मासनाथो दिनाधिपः ॥
 In this line, C चित्रिता for चित्तला ।
- 5 A वृष्टिः and मन्दा transposed. A विधुजे for चन्द्रजे ।
- 6 C, D सुरेज्ये for गुरौ । D वृष्टिर्द्वि उत्तमा वृगौ for भागवे...उत्तमा ।
- 7 B, C नृपे for भवेत् ।
- 8 A ज्वरो व्याधिः for ज्वरारिष्टम् । D सर्वोपद्रवमाचरेत् for सर्वो... च ।
- 9 D reads it thus मन्दावृष्टिं महावातं राजा संबत्सरे रविः ।
- 8 9 Instead of these lines, B reads :—
 यस्मिन् संबत्सरे चैव अर्को राजा भविष्यति ।
 शस्यहानिर्भवेत्तत्र नित्यं रोगश्च जायते ॥

यस्मिन् संवत्सरे चैव चन्द्रो राजा भवेद् ध्रुवम् ।
 कुर्यात् शस्यान्वितां पृथ्वीं नैरुज्यं चापि मानवे ॥१६॥
 शस्यहानिर्भवेत्तत्र नित्यं रोगश्च मानवे ।
 यस्मिन्नब्दे कुजो राजा शस्यशून्या च मेदिनी ॥१७॥
 नैरुज्यं सुप्रचारश्च सुभिक्षं क्षितिमण्डले ।
 यत्राब्दे चन्द्रजो राजा सर्वशस्या च मेदिनी ॥१८॥

- 1 A reads it thus—शस्यपूर्णा भवेत् पृथ्वी राजा संवत्सरे विधुः ।
 B reads—यस्मिन्नब्दे विधु राजा शस्यपूर्णा च मेदिनी ।
- 2 B reads the line thus—नैरुज्यं च सुवृष्टिश्च सुभिक्षं क्षितिमण्डले ।
 A reads—ध्रुवते चाधिकं वारि पृथिवीं नात् संशयः । C reads—पूर्वते
 चाधिकं वारि कुर्यादन्योन्यघातनम् ।
- 3-4 A संप्रामो वातवृष्टिश्च रोगोपद्रव एव च ।
 यस्मिन्नब्दे वृषो मन्दः सर्वशस्या च मेदिनी ॥
 ['Manda' denotes 'Saturn' whose influence is described
 below. Here one naturally expects the influence of
 Mars].
- B यस्मिन्नब्दे कुजो राजा सर्वशून्या च मेदिनी ।
 नैरुज्यं सुप्रचारश्च दुभिक्षं क्षितिमण्डले ॥
 [The effects, described in the same verse, are self-contradictory.]
- D संप्रामो वा भवेद् वृष्टिं (वृष्टिः ?) राज्योपद्रव एव च ।
 वर्षाधिपो महीपुत्रः कुर्यादन्योन्यघातनम् ॥
- 5-6 A कुर्यात् शस्यवतीं पृथ्वीं नैरुज्यं सर्वमानवे ।
 यस्मिन्नब्दे ध्रुवो राजा वसुधा धर्मशालिनी ॥
- B यत्राब्दे चन्द्रजो राजा सर्वशस्या च भूर्भवेत् ।
 धर्मं स्थितिर्भूतः स्वैर्यं वृष्टिकारणमुत्तमम् ॥
- D नैरुज्यमुपचारं च सुवृष्टिं क्षितिमण्डले ।
 यस्मिन्नब्दे ध्रुवो राजा शस्यलाभं विनिर्दिशेत् ॥

धर्मस्थितिर्मनःस्थैर्यं वृष्टिकारणमुत्तमम् ।
यस्मिन्नब्दे गुरू राजा सर्वा वसुमती मही ॥१९॥
नृपाणां वर्धनं नित्यं धनधान्यादिकं फलम् ।
राजा दैत्यगुरुः कुर्यात् सर्वशस्यं रसातलम् ॥२०॥
संग्रामो वातवृष्टिश्च रोगोपद्रव एव च ।
मन्दावृष्टिः सदा वातो नृपे संवत्सरे शनौ ॥२१॥
यथा वृष्टिफलं प्रोक्तं वत्सरग्रहभूपतौ ।
तद्वद्वृष्टिफलं ज्ञेयं विश्वैर्वत्सरमन्त्रिणि ॥२२॥

6

- 1-2 A नैरुज्यं सुप्रचारश्च सुभिन्नं क्षितिमण्डले ।
यस्मिन्नब्दे गुरू राजा सर्वशस्यान्विता क्षितिः ॥
B यत्राब्दे च गुरू राजा सर्वा रसवती मही ।
नृपाणां वर्धनं नित्यं धनधान्यादिकं फलम् ॥
D नृपः स्त्रीवर्धनं नित्यं धनधान्यसमाकुलम् ।
संवत्सराधिपो जीवः सुभिन्नं कुरुते सदा ॥

- 3 4 A धर्मस्थितिः सदा वृष्टिर्मनुष्या नीरुजस्तथा ।
यस्मिन्नब्दे शृगू राजा सर्वशस्या च मेदिनी ॥
B राजा दैत्यगुरुः कुर्यात् सर्वशस्यं धरातलम् ।
संग्रामो वातवृष्टिश्च रोगोपद्रव एव च ॥
D धर्मन्वितं मनःस्थैर्यं वृष्टिकारकमुत्तमम् ।
राजा दैत्यगुरुः कुर्यात् सर्वसम्पत्करं भुवि ॥

- 5-6 D वृष्टिहानिं प्रजापीडां ... .. (?)
अग्निभयं च सन्तापं राजा संवत्सरे शनिः ॥

5 is omitted by B.

- 6 B यस्मिन्नब्दे शनी राजा भवेत् संवत्सरोऽशुभः ।

B, D राजा संवत्सरे शनिः for नृपे ... .. शनौ ।

- 7 B वत्सरे for वत्सर । D वत्सरस्य धराधिपेः for वत्सर...पतौ

- 8 A reads—तथैव हि गुणं वाच्यं फलं सर्वत्र मन्त्रिणि । B तथा for तद्गत ।

D राज्ञां वत्सरमन्त्रिणां for विश्वै ... मन्त्रिणि ।

अथ मेघानयनम्—

शकाब्दं वह्निसंयुक्तं वेदभागसमाहृतम् ।
 शेषं मेघं विजानीयादावर्तादि यथाक्रमम् ॥२३॥
 आवर्तश्चैव संवर्तः पुष्करो द्रोण एव च ।
 चत्वारो जलदाः प्रोक्ता आवर्तादि यथाक्रमम् ॥२४॥
 एकदेशेन चावर्तः संवर्तः सर्वतो जलम् ।
 पुष्करे दुष्करं धारि द्रोणे बहुजला मही ॥२५॥

5

अथ जलाढकनिर्णयः—

शतयोजनविस्तीर्णं त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितम् ।
 आढकस्य भवेन्मानं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥२६॥

10

- 1 A omits अथ, and D the entire line.
- 2 B शाकं for शकाब्दं, वेदेन भागमाहृतम् for वेद...तम् ।
- 3 A, C क्रमेण च for यथाक्रमम् ।
- 5 A एते for प्रोक्ता ।
 B आवर्ताद्या मनीषिभिः for आवर्तादि यथाक्रमम् ।
- 6 B चावर्ते for चावर्तः, संवर्ते for संवर्तः ।
 C reads—अतिवृष्टिस्तु संवर्ते आवर्ते निर्जलं भवेत् ।
- 7 C reads—पुष्करे दुष्करा वृष्टिद्रोणो बहुजलप्रदः ।
- 7-8 Between these lines, C reads—
 आवर्तो दशमेघेशः संवर्तः षोडशान्वितः ।
 पुष्करोऽष्टादशाधोशो द्रोणश्चाप्येकविंशतेः ॥
- 8 A अथाढकलक्षणम् । B अथ जलाढकनिर्णयकथनम् ।
 D omits the line.
- 9 C आयत्तं for उच्छ्रितं ।
 D विंशत् (an obvious error) for त्रिंशत् ।
- 9-10 Attributed to Varāha by Raghunandana in *Jyotistattva* (*Smṛti-
 tattva*, i. p. 701) with त्रिंशद्योजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् for
 line 9.

कृषिपराशरः

युग्माजगोमत्स्यगते शशाङ्के

रविर्यदा कर्कटकं प्रयाति ।

जलं शताढं हरिकामुकेऽर्द्धं

वदन्ति कन्यामृगयोरशीतिम् ॥२७॥

5

कुलीरकुम्भालितुलाभिधाने

जलाढकं पण्णवतिं वदन्ति ।

अनेन मानेन तु वत्सरस्य

निरूप्य नीरं कृषिकर्म कार्यम् ॥२८॥

समुद्रे दशभागांश्च षड्भागानपि पर्वते ।

10

पृथिव्यां चतुरो भागान् सदा वर्षति वासवः ॥२९॥

1 B, C मीन for मत्स्य ।

3 B शताढकं कं for जलं शताढं ।

4 A, D युक्तं तु (D च) कन्यामृगयोरशीतिः ।

5 A °धानेः for °धाने ।

1-6 Attributed by Raghunandana to Varāha in *Iyotistattva* (*Smṛti-tattva*, I. p. 701) with मीन for मत्स्य, तुले शशाङ्के for तु... ने, षड्भिश्च युक्तां नवतिं वदन्ति for line 6.

7 D चतुर्वत्सरस्य (the च, offending the metre, is clearly an error) for तु वत्सरस्य ।

8 A सर्वं for नीरं ।

C निरूपणीयं for निरूप्य नीरं ।

D कृषिकार्ययुक्तं for कृषिकर्म कार्यम् ।

9 C शत for दश, भागांश्चापि for भागानपि, D भागांश्चापि ।

10 C सभ्यन् for सदा ।

9-10 Attributed by Raghunandana to Varāha in *Iyotistattva* (*Smṛti-tattva*, I. p. 701), with °भागाःस्युः for °भागश्च, भागांश्चापि for भागानपि ।

अथ पौषवृष्टिज्ञानम्—

सार्द्धं दिनद्वयं मानं कृत्वा पौषादिना बुधः ।

गणयेन्मासिकीं वृष्टिमवृष्टिं वानिलक्रमात् ॥३०॥

सौम्यवारुणयोर्वृष्टिरवृष्टिः पूर्व्याम्ययोः ।

निर्वाते वृष्टिहानिः स्यात् संकुले संकुलं जलम् ॥३१॥

एवं कं पञ्चदण्डेन मासस्य दिवसो मतः ।

पूर्वाद्धं वासरी वृष्टिश्चत्तराद्धं च नैशिकी ॥३२॥

- 1 A पौषस्य (C पौषमासीय) for पौष, B reads—अथ पौषादिमासीयवृष्टि-
लक्षणम् । Before this line, D reads—अतो विंशतिभागिका वृष्टिरिति
वृपतिमन्त्रिणे आढकसलिलज्ञानम्, and C reads as follows :—

अथ सर्पानयनम्

शाकं रसाग्निसंयुक्तमष्टभिर्भागशेषितम् । अनन्ताद्याः क्रमेणैव नागा अष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

अथ वातानयम्

शाकं शशाङ्कसंयुक्तं मुनिभिर्भागमाहरेत् । आवहायाः क्रमाच्छेषे सप्तवाताः प्रकीर्तिताः ॥

आवहः प्रवहर्धैव संवहो निवहस्तथा । उद्वहो विवहो वायुः सप्तवाताः प्रकीर्तिताः ॥

अथ समुद्रानयनम्

शाकं वेदसमायुक्तं पर्वतेन समाहृतम् ।

शेषमन्धिं विजानीयाल्लवणाद्यं यथाक्रमम् ॥

लवणोक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलान्तकाः ।

एते स्युः सिन्धवः काले जलाघाराः प्रकीर्तिताः ॥

- 2 A सार्द्धद्वयदिनं for सार्द्धं...द्वयं, पौषादिनां विधेर्बुधः for मानं...बुधः ।
C transposes मानं कृत्वा ।
- 3 A omits वा ।
- 2-3 This verse, with सार्द्धं for सार्द्धं, कृत्वापौषे for मानंकृत्वा, कालिकीं
for मासिकीं, is attributed to Varāha in the *Jyotistattva*
(p. 701).
- 5 C निर्वाते for निर्वाते ।
- 6 D द्याम्यस्य for मासस्य ।
- 7 A अपराद्धं for उत्तराद्धं । D तु for च ।

दस्वा दण्डे पताकां तु वातस्यानुक्रमेण च ।
 विज्ञेया मासिकी वृष्टिः कृत्वा यत्नमहर्निशम् ॥३३॥
 धूलीभिरेव धवलीकृतमन्तरिक्षं
 विद्युच्छटाच्छुरितवारुणदिग्विभागम् ।
 5 पौषे यदा भवति मासि सिते च पक्षे
 तोयेन तत्र सकला प्लवते धरित्री ॥३४॥
 पौषे मासि यदा वृष्टिः कुज्जटिर्वा यदा भवेत् ।
 तदादौ सप्तमे मासि वारिपूर्णा भवेन्मही ॥३५॥
 यदा पौषे सिते पक्षे नभो मेघावृतं भवेत् ।
 10 तोयावृता धरित्री च भवेत् संवत्सरे तदा ॥३६॥
 मीनवृश्चिकयोर्मध्ये यदि वर्षति वासवः ।
 तदादौ सप्तमे मासि तत्तिथौ प्लवते मही ॥३७॥

अथ माघवृष्टिज्ञानम्—

माघस्य सितसप्तम्यां वृष्टिर्वा मेघदर्शनम् ।

15 तदा संवत्सरो धन्यः सर्वशस्यफलप्रदः ॥३८॥

- 1 A, C दण्डपताकासु for दण्डे...तु ।
- 2 C ज्ञेया तु for विज्ञेया । A चितं समाहितं for यत्न...निशम् ।
 B दृष्ट्वा वातं दिवानिशं for कृत्वा...निशम् ।
- 3 A, C धरणी for धवली । D—portion after एव corrupt.
- 4 A चकित for क्षुरित । C स्फुरति वारुणदिग्विभागे for क्षुरित...विभागम् ।
- 6 C reads the line thus—तोयाचला भवति वै सकला धरित्री ।
 D शस्य for तत्र ।
- 7 A भवेद्यदि for यदा भवेत् । C पौषे यदि ध्रुवा वृष्टिः for पौषे...वृष्टिः ।
- 8 A तस्यैव for तदादौ । B तां तिथिं द्वाव्यते मही for वारि...मही ।
- 7-8 Omitted by D.
- 9-10 Not found in A, B, D.
- 11 Not found in B, D. C यां च for यदि ।
- 12 A तस्यैव for तदादौ । C तां तिथिं द्वाव्यते मही for तत्तिथी...मही ।
- 12-13 Bet. these lines, C reads:—

मासि पौषे त्वमावस्या रविसौरिकृजे यदि ।

तदा महार्घ्यता ज्ञेया अन्यैर्वारेस्तु मृतसमा ॥

- 13 D माघे for माघ । B omits the line.

माघे बहुलसप्तम्यां तथैव फाल्गुनस्य च ।
 चैत्रे शुक्लतृतीयायां वैशाखे प्रथमेऽहनि ॥२९॥
 पतासु चण्डवातो वा तडिद्वृष्टिरथापि वा ।
 तदा स्थाच्छोभना प्रावृष्ट भवेत् शस्यवती मही ॥३०॥
 सप्तम्यां स्वातियोगे यदि पतति जलं माघपक्षेऽन्धकारे 5
 वायुर्वा चण्डवेगः सजलजलधरो गर्जितो वासवो वा ।
 विद्युन्मालाकुलं वा यदि भवति नभो नष्टचन्द्रार्कतारं
 ताघद्वर्षन्ति मेघा धरणितलगता यावदाकार्तिकान्तम् ॥३१॥
 माघे मासि निरन्तरं यदि भवेत् प्रालेयतोयागमो
 घाता वान्ति च फाल्गुने जलधरैश्चित्रे च छन्नं नभः । 10
 वैशाखे करकाः पतन्ति सततं ज्यैष्ठ्ये प्रचण्डातपाः
 ताघद्वर्षन्ति वासवो रविरसौ यावत्सुलायां व्रजेत् ॥३२॥

- 1 A माघस्य सित (should the words be माघस्यासित ?) for माघे बहुल ।
- 2 B चैत्रे for चैत्रे । A कृष्ण for शुक्ल । चैत्रमास्यापि (obviously corrupt) for चैत्रे...तृतीयायाम् ।
- 3 Omitted by B, D. B reads it with च for final वा ।
D reads it in the same place as B with वात for तडित् ।
- 4 B क्षितिः for मही and in B it is followed by अनुर्मकरकुम्भेषु यदा वर्षति वासवः । तदादिसप्तमे मासि वारिपूर्णा भवेन्मही ॥
- 5 A योगात् for योगे । D भवति for पतति । A, D पक्षे for पक्षे ।
- 6 B वासरे for वासवो । C सखण्डमेघाः सजलजलमुचो for चण्ड...धरो ।
D वासखण्डमेघाः for वाचण्डवेगः ।
- 7 A विद्युन्माला विशाला यदि भवति वियत् for विद्युन्माला...नभः ।
- 5-7 These lines occur in the *Bṛhat-saṃhitā* (xxv. 5) with the following variations: —
हिमं for जलं, मास for पक्षे, वापि गर्जत्यजस्रम् for गर्जितो...वा ।
- 8 A इह धरणितले for धरणीतलगता । B प्लुतधरणितले (D धरणितलगतं) for the same portion.
- 9-12 Omitted by A, B and D.

अथ फाल्गुनवृष्टिज्ञानम्—

पञ्चम्यादिषु पञ्चसु कुम्भेऽर्के यदि भवति रोहिणीयोगः ।

अधमतमाधममध्यममहदतिमहाम्भसां निपातः ॥४३॥

अथ चैत्रवृष्टिज्ञानम्—

5

प्रतिपदि मधुमासे भानुवारः सितायां

यदि भवति तदा स्याच्चित्तला वृष्टिरब्दे ।

अविरलपृथुधारासान्द्रवृष्टिप्रवाहै

र्धरणितलमक्षेपं प्लाव्यते सोमवारे ॥४४॥

अवनितनयवारे वारिवृष्टिर्न सम्यग्

10

बुधगुरुभृगुजानां शस्यसम्पत्प्रमोदः ।

जलनिधिरपि शोषं याति वारे च शौरे

र्भवति खलु धरित्री धूलिजालैरदृश्या ॥४५॥

1-3 Omitted by A, B and D.

2-3 This verse is attributed to Varāha by Raghunandana in *Iyotistattva* (*Smṛti-tattva*, I. p. 700) with मतिमहदम्भसां पातः for महद...निपातः ।

4 A, B अथ चैत्रलक्षणम् । D चैत्रे for चैत्र ।

5 C वारे for वारः ।

6 D आकुला for चित्तला ।

5-6 Attributed by Raghunandana, in the same work, to Varāha, with निर्जला for चित्तला ।

7 C प्रवाहे for प्रवाहै ।

9 B नास्ति वृष्टिर्न शस्यं for वारि...सम्यग् ।

10 B reads—कविगुरुभृगुजानां वासरे शस्यपतिः । C भृगुवारे for भृगुजानां । D बुधगुरुजानां शस्यसम्यक्प्रमोदः; obviously a corrupt reading from metrical standpoint.

7-10 Attributed in *Iyotistattva* to Varāha (*Smṛti-tattva*, I. p. 700) with अविरल for अविरल, जल for पृथु, बिन्दु for वृष्टि, प्लाव्यते for प्लाव्यते, सितवारे for भृगुजानां ।

11 A inserts च bet. अपि and शोषं. B वारेण for वारे च. C अविशेष' for अपि शोष'

12 D अवश्या for अदृश्या

चैत्राद्यभागे चित्रायां भवेच्च चित्तला क्षितिः ।
 शेषे नीचैर्न वात्यर्थं क्षमामध्ये बहुवर्षिणी ॥४६॥
 मूलस्यादौ यमस्यान्ते चैत्रे वायुरहर्निशम् ।
 आर्द्रादीनि च ऋक्षाणि वृष्टिहेतोर्विशोधयेत् ॥४७॥

अथ वैशाखवृष्टिज्ञानम्—

5

प्रवाहयुतनद्यां तु दण्डं न्यस्य जले निशि ।
 वैशाखशुक्रप्रतिपत्तिथौ वृष्टिं निरूपयेत् ॥४८॥
 ओं सिद्धिरिति मन्त्रेण मन्त्रयित्वा शतद्वयम् ।
 अङ्कयित्वा तु तद्दण्डमङ्कतुल्ये जले क्षिपेत् ॥४९॥
 प्रातरुत्थाय सहसा तदङ्कं तु निरूपयेत् ।
 समं चैवाधिकं न्यूनं भविष्यज्जलकाङ्क्षया ॥५०॥

10

- 1 B भवेच्चेत् for भवेच्च. C चित्तर्चे for चित्रायां, भवेद् बहुजला for भवेच्च चित्तला. D reads the line as—तथा चैत्रादिभागे चेच्चित्ता बहुजला क्षितिः ।
- 2 B शेषेऽपि चैव वात्यर्थं for शेषे...वात्यर्थं. C reads the line thus—शेषे वै जलहीना स्यान्मध्ये च बहुवर्षिणी. D पूरिता नदनद्यश्च for शेषे...वात्यर्थं ।
- 3-4 Omitted by B and D.
- 5 B, D वैशाखनिरूपणम् (A वैशाखलक्षणम्) ।
- 6 D च for तु ।
- 7 C वैशाले for वैशाख, वृष्टिनिरूपणम् for वृष्टिं निरूपयेत् । D वैशाखशुक्र-पक्षादौ तत्र for वैशाख...तिथौ ।
- 8 C ओमित्यनेन (D ओं प्रणवेन तु) for ओं...इति ।
- 9 B तं for तत्. C अङ्कयित्वा and अङ्कं for अङ्कयित्वा and अङ्क respectively. D reads the line thus—अङ्कयित्वा तं दण्डं जले निवेशयेत्ततः ।
- 10 Omitted by A. C तदङ्कं च for तदङ्कं तु. D तदाङ्कं विनिरूपयेत् for तदङ्कं तु निरूपयेत् ।
- 11 C नापि for चैव. D वैवाधिकं for चैवाधिकं ।

गतवत्सरवद्वारि वन्या चैव समे भवेत् ।
 हीने हीनं भवेद्वारि भवेद् वन्या च तादृशी ॥५१॥
 अङ्गाधिक्ये च द्विगुणा वृष्टिर्वन्या च जायते ।
 इति पराशरेणोक्तं भविष्यद्वृष्टिलक्षणम् ॥५२॥
 सूर्योदये विषुवतो जगतां विपत्ति
 मध्यं गते दिनकरे बहुशस्यहानिः ।
 अस्तं गते दिनकरे तु तदर्द्धशस्यं
 पेश्वर्यभोगमतुलं खलु चार्द्धरात्रे ॥५३॥

- 1 A समे न ममं for गतवत्सरवत्, चैवासमे for चैव समे. C तथा for भवेत् ।
  - 2 A वन्या च तादृशी परा for भवेत्...तादृशी.
C तथा for भवेत्, न for च.
D हीनेन च तथा वारि वदेऽन्या न for हीने...च ।
  - 3 A reads अङ्गाधिकेऽधिका वृष्टिर्वन्या च द्विगुणा भवेत्. C reads it thus—
अधिके द्विगुणा वृष्टिर्वन्या च द्विगुणा भवेत्. D अधिके for आधिक्ये, वन्या
वृष्टिश्च for वृष्टिर्वन्या च ।
  - 4 Omitted by A. C पराशरोक्तं for पराशरेणोक्तं.
D इदं for इति ।
  - 5 C, D प्रातर्दिने for सूर्योदये ।
  - 6 C मध्यदिने विक (फ ?) लतां for मध्य...करे. D मध्यदिने विषुवतो for the
same portion.
  - 7 C च तथा for तुतद्.
D बहुशस्यवृद्धि for तु...शस्यं ।
  - 8 B रात्रौ for रात्रे.
D निशाचार्द्धरात्रौ for खलु...रात्रे ।
- 5-8 A reads these lines after verse 56 with the following
variants:—मध्यदिने for मध्यं गते (16), खलु चार्द्ध चार्द्धशस्य for
तु...शस्यं (17).

रेखात्रयं समुल्लिख्य ताभिस्ताश्च विवर्द्धयेत् ।

त्रिशृङ्गं सर्पकोणेषु पर्वतं तत्र दापयेत् ॥५४॥

ईशानादिदक्षिणाङ्गान् संलिखेदनलादितः ।

येनयेनाजसंक्रान्तिस्तेन प्रावृट्फलं भवेत् ॥५५॥

- 1 A, C रेखां तिर्यक् for रेखात्रयं, ताडितं (A भाजितं) for ताभिस्ताः, विवर्द्धयेत् for विवर्द्धयेत्. D तिर्यक् रेखावित् भवेत् for ताडितं... विवर्द्धयेत् ।
- 2 D त्रिशूलं for त्रिशृङ्गं ।
- 3 A reads the line as ईशादिदक्षिणं शृङ्गान्तं लिखेदनलाभादितः ।
C reads ईशादिदक्षशृङ्गान्तं लिखेदवृतादिभिः ।
D reads ईशानादिदक्षिणान्तं विलिखेदनलादितः ।
- 4 A येन for second येन. C तेन for first येन, वदेत् for भवेत् । D केनार्क for येनाज ।

4-5 After this line A reads: —

अधिन्यादौ समुद्रे स्यात्तच्छतं च द्वयंद्वयम् ।

तीरपर्वतकक्षेषु एकैकं परिकीर्तितम् ॥

B gives the verse with समुद्रेषु for समुद्रे स्यात्, कक्षपर्वततीरेषु for तीर...कक्षेषु, as an alternative reading of the text quoted above.

In place of this verse, D reads as follows:—अपां निधी द्वयं देयमेकैकं पर्वतेऽपि च । कक्ष्याष्टौ पर्वते चाष्टौ चतुस्तीरे चतुष्टयम् ॥ अधिनीय... (?) पुष्पं सर्पं (?) वायुविशासमेव च... (?) देयं तु न निधी कमात् ॥

अतिवृष्टिः समुद्रे स्यादनावृष्टिस्तु पर्षते ।

कक्षयोश्चितला वृष्टिः सुवृष्टिस्तीरसङ्गमे ॥१६॥

अथ ज्यैष्ठ्यवृष्टिलक्षणम्—

चित्राखातीविशाखासु ज्यैष्ठ्ये मासि निरभ्रता ।

तास्वैव भ्रावणे मासि यदि वर्षति वासवः ।

तदा संवत्सरो धन्यो बहुशस्यफलप्रदः ॥१७॥

ज्यैष्ठ्यादौ सितपक्षे च आर्द्रादिदशमक्षके ।

सजला निर्जला यान्ति निर्जलाः सजला इव ॥१८॥

- 1 D च for तु
- 2 B शैलसन्धिषु for तीरसङ्गमे. C मध्यमा for चितला. D reads the line thus तीरे च बहुला वृष्टिः सुवृष्टिः कक्षसंधयोः ॥ [For A's reading after this line, see f. n. 5-8 under verse 53 *supra*.]
- 3 A, B, D omit वृष्टि ।
- 4 A निरूपयेत् for निरभ्रता. D °लाः स्युः for °खाम्.
- 4-5 Appear to have been attributed by Raghunandana, in *Jyotistattva (Smṛti-tattva, I, p. 701)*, to Varāha, with वर्षति for वासवः ।
- 6 A सदा वर्षाः शुभा मदाः for बहु...प्रदः ।
- 7 A ज्यैष्ठ्यादौ सिते पक्षे for ज्यैष्ठादौ...च ।
- 8 A तथा for इव. C reads निर्जलाः सजलाः प्रोक्ताः सजला निर्जलास्तथा ।
- 6-8 B reads these lines with the following variants bet.
33b and 34a *supra*, (p. 9).
सितपक्षे and च transposed (l 7), आर्द्रादौ for आर्द्रादि (l 7).

अथाषाढवृष्टिलक्षणम्—

आषाढ्यां पौर्णमास्यां सुरपतिककुभो वाति वातः सुवृष्टिः

शस्यध्वंसं प्रकुर्याद्बहुनदिशिगतो मन्दवृष्टिर्यमेन ।

नैऋत्यां शस्यहानिर्वर्षणदिशि जलं वायुना वायुकोपः

कौबेर्यां शस्यपूर्णां प्रथयति नियतं मेदिनीं शम्भुना च ॥५९॥ 5

आषाढस्य सिते पक्षे नवम्यां यदि वर्षति ।

वर्षत्येव तदा देवस्तन्नावृष्टौ कुतो जलम् ॥६०॥

शुक्लाषाढ्यां नवम्यामुदयगिरितटी निर्मलत्वं प्रयाति

स्वीयं कायं विधत्ते खरतनुकिरणो मण्डलाकारयोगम् ।

जीमूतैर्वेष्टितोऽसौ यदि भवति रविर्गम्यमानेऽस्तशैले

10

तावत्पर्यन्तमेव प्रगलति जलदो यावदस्तं तुलायाः ॥६१॥

- 2 A, B ककुभं for ककुभो. A, C सुवृष्टिं for सुवृष्टिः. D दिशि चेद्वातिवायुः for ककुभो...वृष्टिः ।
- 3 A reads शस्यार्द्धं संप्रकुर्याद्बहुनदिशिगतो मन्दवृष्टिं च यत्ने. B गते for गतो, C वृष्टि for वृष्टिः. D reads the line thus सस्याध्वंसं संप्रकुर्याद्बहुलयदिगतो मन्दवृष्टिर्यमे च ।
- 2-3 Attributed to Varāha by Raghunandana in *Iyotistattva* (*Smṛti-tattva*, I. 700) with 'वृष्टिं', प्रकुर्याद्बहुनदिशो for प्र...गतो.
- 4 A शस्यहानिं जनयति वरुणे वायुना वायुकोणे for शस्य...पः. C कोणः for कोपः, C बहु for दिशि. D बहुजलो माहतो वायुकोणे for दिशि...कोपः ।
- 5 C, D मेदिनी for मेदिनी'. B शस्यमीशे for शम्भुना च. D शस्यपूर्णा for 'पूर्णा', शं करोति for शम्भुना च.
- 4-5 Attributed by Raghunandana, in *Iyotistattva* (*Smṛti tattva*, I, p.p. 700-701), to Varāha with निष्फला स्याद् बरुणबहुजलो for शस्य...जलं and शस्यपूर्णा भवति समुदिता मेदिनी शम्भुनापि for शस्यपूर्णा...च ॥
- 7 D reads वर्द्धमेव तदा भ्रान्त्य तत्रावृष्टेः कुतो भयम् ।
- 8 B शुक्लाषाढी for शुक्लाषाढ्यां, प्रयाते for प्रयाति ।
- 9 B कालं for कार्यं, तर for तनु, मुखं for योगम् ।
- 10 C जीमूते वृष्टितो for जी...तो ।
- 11 B प्रथयति for प्रगलति ।
- 8-11 Omitted by A, D. After line 11, C reads the following verses: —
 आषाढशुक्लनवमीप्रभवप्रभाते, सूर्यो यदा प्रकटमण्डलमभ्युदेति ।
 मध्मदिनेऽपि यदि वा परिवेशमेति, सायं ह्यनावृत्ततनु (?) यदि वास्तमेति ॥
 तत्र तत्रं द्वितयमप्यथ वैक (?) मिष्टां, वृष्टिं समादिशति नात्र त्रिकल्पद्वेयः ।
 आषाढ्यां सवति संवृत्तवारिधारा, मार्कतिकां पृथुपयोधरसान्द्रबिन्दुः ॥

कृषिपराशरः

अथ भ्रावणवृष्टिलक्षणम्—

रोहिण्यां भ्रावणे मासि यदि वर्षति वासवः ।

तदा वृष्टिर्भवेत्सावद् यावन्नोत्तिष्ठते हरिः ॥६२॥

कर्कटे रोहिणीक्रान्ते यदि वृष्टिर्न जायते ।

5 तदा पराशरः प्राह हा हा लोकस्य का गतिः ॥६३॥

भ्रावणे मासि रोहिण्यां न भवेद्वर्षणं यदि ।

विफलारम्भसंज्ञेशास्तदा स्युः कृषिवृत्तयः ॥६४॥

अथ सद्योवृष्टिज्ञानम्*—

जलस्थो जलहस्तो वा निकटेऽथ जलस्य वा ।

10 स्रष्टा पृच्छति सृष्ट्यर्थं वृष्टिः संजायतेऽचिरात् ॥६५॥

1 A omits अथ and वृष्टि. B omits वृष्टि. D भ्रावणनिहणं for भ्रावण... लक्षणम् ।

2 C वृष्टिर्भवेद्ध्रुवं for वर्षति वासवः ।

6 A वर्षणं न भवेत् for न...वर्षणं. C चतुर्थ्यां भ्रावणे मासि for भ्रावणे...रोहिण्यां ।

7 C संकाशा for संज्ञेशा. For lines 6-7, D reads—भ्रावणे मासि उग्रं यदि वर्षति वासवः । विपुला च तदा तु स्यात्कृषिवृत्तिर्विनश्यति ॥ After line 7, C adds—भ्रावणे प्रथमे पक्षे पूर्वभाद्रपदेषु च । चतुर्थ्यां यदि वर्षं च तदा वर्षति वामवः ॥ पुरोवातहते (?) प्रथमे भ्रावणे वापि च वै हि । मेरुदर्शयते शृङ्गं जलधिः शुण्यते तदा ॥ पाश्चात्यः कर्कटेवापि प्रात्यः कन्या गते रवौ । सिंहे निर्वाततामेति जलपूर्णा मर्हा भवेत् ॥ दिवा जलधरे रङ्गन्नं रात्रौ च निर्मलं नभः । शोषमेति तदा पृथ्वी नात कार्याविचारणा । After the same line, B adds—अथ भाद्रादिलक्षणम् । सिंहे भौमवारे च पूर्व-फलगुनिशृङ्गके । व्यतीपाते च नन्दायां कन्यायां वर्षयेद् रविः ॥, and D adds—इति पौषाद्यष्टमासिकवृष्टिज्ञानलक्षणम् ।

* It is interesting to note the common indications mentioned here as well as in the *Byhat-samhitā*, *Sadyovarṣanalakṣaṇam*, pp. 411-422.

8 A, D लक्षणं for ज्ञानम् ।

9 B transposes जलस्थो जलहस्तो. C, D च for final वा. D तुलस्ये तुलहस्त (?) for जलस्थो जलहस्तो ।

10 B स्रष्टा for स्रष्टा, वृष्ट्यर्थं for सृष्ट्यर्थं. C पृष्टः पृच्छति वृष्ट्यर्थं for स्रष्टा... सृष्ट्यर्थं, D वृष्टिप्रभो यदा भूयाद् for the same portion, and चिरात् for अचिरात् ।

उत्तिष्ठत्यण्डमादाय यदा चैव पिपीलिका ।
 मेकः शब्दायतेऽकस्मात् तदा वृष्टिर्भवेद्भ्रुवम् ॥६६॥
 विडाला नकुलाः सर्पा ये चान्ये वा विलेशयाः ।
 धावन्ति शलभा मत्ताः सद्योवृष्टिर्भवेद् भ्रुवम् ॥६७॥
 कुर्वन्ति बालका मार्गे धूलिभिः सेतुबन्धनम् ।
 मयूराश्चैव नृत्यन्ति सद्योवृष्टिर्भवेद् भ्रुवम् ॥६८॥
 आघातघातदुष्टानां नृणामङ्गे व्यथा यदि ।
 वृक्षाप्रारोहणंचाहेः सद्योवर्षणलक्षणम् ॥६९॥

5

- 1 A उत्तिष्ठेत् for उत्तिष्ठति.
 B अकस्मादभमादाय उत्तिष्ठति for उत्तिष्ठत्यण्डम... चैव.
 C उत्तिष्ठन्ते for उत्तिष्ठति, पिपीलिकाः for पि...का ।
- 2 A सद्यः for तदा.
 D संजायते कस्मात् for शब्दायतेऽकस्मात्
- 3 A अन्ये ये च for ये...वा. D विडालनकुलाः for विडालानकुलाः, वारि-
 लेखया for वा...शयाः ।
- 4 For this line, A reads—कुर्वन्ति च स्वनं मत्ताः सद्यो वर्षणलक्षणम् ॥
 B शरभा for शलभा.
 C तदा for भ्रुवम् ।
- 5 C बालिका for बालका.
 D बानिशा for बालका ।
- 6 A वर्षणलक्षणम् for वृष्टि...भ्रुवम्, B, D प्रजायते for भवेद् भ्रुवम् ।
- 7 C आघातघातदुष्टीनां for आघात...दुष्टानां, अङ्ग for अङ्गे ।
 D reads वातादघाते वृष्टिः स्यात् नृणामङ्गं (?) तथाधनाः (?) ।
- 8 A अहेः for चाहेः. C reads the line as सर्पा वृक्षाप्रमारुहाः
 सद्यो वृष्टेस्तु लक्षणम्. D reads it वृक्षाप्रारोहो (?) हलेदन्तः सद्यो वर्षति ।
 वासवः ।

पक्षयोः शोषणं रौद्रे खगानामम्बुचारिणाम् ।

म्निम्नीरवस्तथाकाशे सद्यो वर्षणलक्षणम् ॥७०॥

अथ ग्रहसंचारे वृष्टिज्ञानम्—

चलत्यङ्गारके वृष्टिर्भुवा वृष्टिः शनैश्चरे ।

वारिपूर्णां महीं कृत्वा पश्चात् संचरते गुरुः ॥७१॥

ग्रहाणामुदये चास्ते तथा वक्रातिचारयोः ।

प्रायो वर्षन्ति हि घना नृपाणामुद्यमेषु च ॥७२॥

5

- 1 D reads it thus पक्षिणः सोशिता (शोषिता ?) रौद्रेऽकस्माद्-म्बुचारिणः ।
- 2 B वृष्टिः प्रजायते for वर्षणलक्षणम्. D मर्कको (?) वै यदाकाशे for म्निम्नी... काशे. After this line, C add the following:—यथूर्द्ध' (?) कृकलासकास्तदगताः पश्यन्ति गावो मुहुः । दृष्टार्कं (दृष्टार्कं ?) यदि वा चरन्ति बहुशः संरौति मेकी यदि ॥ संचारस्तु पिपीलिकाएडविषयोरद्वारजपात-गणं (?) ।... (?) क्षिणदिधीतिः (दीधितिः ?) शिवदिशि क्षिप्रं तदा वर्षति ॥ शतौ कुजे गुरौ चैव परिवेशो यदा भवेत् । चतुर्थे पञ्चमे वापि जलपूर्णा भवेन्मही ॥ यदि भवति कदाचित् कार्तिके नष्टचन्द्रे । रविशनिकृज-वारे स्वातिनक्षत्रयोगः ॥ भवति भूरिनिपातः स्थावराणां नराणाम् । त इपि (?) टपिपशूनां वारिणा वायुना वा ॥ प्रावृषि शीतकरो भृगुपुत्रात् सप्तमराशिगतः शुभदृष्टः । सूर्यसुतासवपञ्चमगो वा सप्तमगश्च जलागमनाय ॥
- 3 A ग्रहसंचारलक्षणम् for ग्रह...ज्ञानम्. B वृष्टिलक्षणम् for वृष्टिज्ञानम्. C संचारेण for संचारे ।
- 4 A चरत्य° for चलत्य° ।
- 5 C एकार्क्यां for वारिपूर्णां ।
- 6 D तदा for तथा ।
Bet. lines 3 and 4, D reads सद्योवृष्टिकर' (रः ?) शुको यदा बुधसमीपगः । तयोर्मध्यगतो भानुः सप्तममपि शोषयेत् ॥
- 7 A वर्षन्ति जलदास्तत्र for प्रायो...घना. B जलदा for हि घना, उद्यमेऽपि च for उद्यमेषु च. D वर्षति जीमूतो for वर्षन्ति हि घना, उद्यमेऽपि च for उद्यमेषु च ।

चित्रामध्यगते जीवे भिन्नभाण्डमिव स्रवेत् ।

ततः स्वातिं समासाद्य महामेघान् विमुञ्चति ॥७३॥

पुष्येणोपचितान् मेघान् स्वातिरेका व्यपोहति ।

श्रवणे जनितं वर्षं रेवत्येका विमुञ्चति ॥७४॥

- 1 A ०गतो जीवो for ०गते जीवे. C सूर्ये for जीवे. D खगा भाण्ड इषस्स्रवेत् (?) ।

Ber. lines 5 and 6, C adds the following: यदि व्रजति कुजः पतङ्गमार्गे घट इव भिन्नतलो जलं ददाति । अथ वहति दिनकराप्रतो वा, भवति च तदासौ प्रलयाया (?) समर्थः ॥१॥ यद्येकराशौ भवतः सि (?) तेन्दुजौ पयोऽतिपूर्णां कुरुतो वसुन्धराम् । तयोस्तु मध्ये यदि पद्मबान्धवः, तथा मही-शोषमुपैति नान्यथा ॥२॥ सिंहं गते द्वितियुते शुभवर्जिते च, शोषं वायुः प्रलय इवान्बुबाहाः । भिन्नेन्दुनील (भिन्नेन्द्रनील ?) सकलोपमवामेद्यमाना (?), वर्षन्ति ते कृपणादानमिवाम्बुवृष्टिम् ॥३॥ तामापतन्तीं कुरराजसेनां, समुद्रनेलामिव दुर्निवाराम् । निवारयत्येकरधेन पार्थश्चितां (तां ?) गतः सूर्य इवाम्बुवृष्टिम् । ४॥ अत्युन्नतं जलदृष्टन्दनुपैति नाश, मङ्गारके यदि बृहस्पतिनैकराशिम् । शोषं प्रयान्ति सरितो हृदिनिर्भरस्ते, पञ्चलयं भवति तत्र तुषारवृष्टिः ॥५॥ सलिल-रहितशको याति शको याति शोषं धरित्री । भवति सततवातो धूलिहृद्भ्रं नभोऽपि ॥६॥ भवति समरभीतिर्याति नाशं नरेन्द्रो । युवतिमिथुनमीने कार्मुके मन्दगे च ॥७॥ एकराशिगताः पापाः शनिभौमदिवाकराः । पृथ्वीधू (?) माकुली (ला ?) तत्र रुदन्ति बहवो जनाः ॥८॥

[For some of these verses, sometimes with variants, see footnote 8 under verse 78]

- 2 A, D तथा for ततः. महामेधो न वर्षति for महा...विमुञ्चति. D ०मेधो for मेघान् ।
- 3 A उपचितान् (?) for उपचितान्. B प्रायेण for पुष्येण, ०व्यपोहति for व्यपोहति ।
- 4 A मेघं for वर्षः. B रेवत्यां च for रेवत्येकाः. C व्यपोहति for विमुञ्चति. D रेवत्यन्ते for रेवत्येका ।

अथानावृष्टिलक्षणम्—

ध्रुवे च वैष्णवे हस्ते मूले शके चरन् कुजः ।
 सद्यः करोत्यनावृष्टिं कृत्तिकासु मघासु च ॥७५॥
 कुजपृष्ठगतो भानुः समुद्रमपि शोषयेत् ।
 स एव विपरीतस्तु पर्वतानपि प्लावयेत् ॥७६॥
 सद्यो निहन्त्येद्वृष्टिं चित्रामध्यगतो भृगुः ।
 अङ्गारको यदा सिंहे तदाङ्गारमयी मही ॥७७॥
 स एव रविणा युक्तः समुद्रमपि शोषयेत् ॥७८॥

5

- 1 D अवृष्टिज्ञानम् for अना...लक्षणम् ।
- 2 A, C ध्रुवेषु for ध्रुवे च. C ज्येष्ठे मूले च भानुजः for शके...कुजः ।
- 4 C adds यदि कुजश्चरति (evidently corrupt) before the line.
- 5 A सेचयेत् for प्लावयेत्. C समुद्रमपि पूरयेत् for पर्वतानपि प्लावयेत् ।
- 6 The portion following मध्य is obscure in A.
- 8 रविनिना for रविणा. After this line, D adds the following verses:
  - (i) Verse 8 in the footnote under v. 73.
  - (ii) Verse 5 (*ibid*) with विन्दु for वृन्द ।
  - (iii) Last two feet of v. 5 (*ibid*) with च for ते, नित्यं चिन्तौ for पन्नत्रयं, चात् for तत्र ।
  - (iv) तावन्मेघाः प्रवर्षन्ति निर्घोषचपलान्विता ।
 यावत्कन्वा परित्यज्य तुला नोपैति भार्गव (वः ?) ॥
  - (v) V. 4 in the footnote under v. 73.
  - (vi) चतुर्दशे पञ्चदशे तथाष्टमे तम...(?) दिने भृगोः सुतः ।
 यदा...(?) दर्शनमस्तमेति तदा महीवारिमयेव लक्ष्यते ॥
  - (vii) V. 1 in the footnote under v. 73 with following variants: यदि व्रजति transposed, मार्गं for मार्गे, तनु for तलो, व्रजति यदि for अथ वहति, दिव for दिन, ...(?) शोषितुं समर्थः for the last foot.
  - (viii) V. 3 (*ibid*) with गतः for गते, •सुतः for सुते, •वर्जितः for •वर्जिते ; शोषं नयेत् प्रलयकाल इवान्बुवाहान् for the second foot, भिन्नेन्द्रनील-सदृशा अपि शेषसंधा for the third foot, दानतुवारवृष्टिः for दानमिवाम्बु-वृष्टिम् । This topic is concluded with the remark इत्यनावृष्टिलक्षणम् ।

अथ कृष्यवेक्षणम्

फलस्यवेक्षिता स्वर्णं दैन्यं सैवानवेक्षिता ।

कृषिः कृषिपुराणज्ञ इत्युवाच पराशरः ॥७९॥

अथ चान्ये मुनयः—

पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ।

5

गोषु चात्मसमं दद्यात् स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ॥८०॥

कृषिर्गावो वणिग्विद्याः स्त्रियो राजकुलानि च ।

क्षणेनैकेन सीदन्ति मुहूर्तमनवेक्षणात् ॥८१॥

समर्थेन कृषिः कार्या लोकानां हितकाम्यया ।

असमर्थो हि कृषको भिक्षां प्राप्नोति मानवः ॥८२॥

10

- 1 B कृषिपर्यवेक्षणम् for कृ...म्. D omits the line. अवेक्षणात् for अवेक्षिता ।
- 2 B तद्दैन्यमनवेक्षणात् for दैन्यं.. क्षिता. C तदन्यदनवेक्षिता for the same portion.
- 3 D पुराणं for पुराणज्ञ ।
- 4 A, D तथा च मनुः. C reads मनुः simply.
- 5 C पुरे for 'पुरं', महानसे for महानसम् ।
- 6 D चान्येषु नो for चा...मं. It may be pointed out that none of the verses from 82 to 85 occurs in the *Manu-Smṛiti* (N. S. Press ed.). V. 82, however, occurs verbatim in the *Udyogaparvan* of the *Mahābhārata*. (Chapter 38, v. 12).
- 7 B बाणविद्याः for वणिग्विद्याः, C बालधामि for the same portion, गाव for राज. D विद्या for विद्याः ।
- 8 B क्षणेनैवावसीदन्ती (C 'वापसीदन्ति) for क्षणेन...सीदन्ति. D नरयन्ति for सीदन्ति ।
- 9 A प्रजानां for लोकानां ।
B समर्थश्च for समर्थेन ।
- 10 B अटति नीचवत् for प्राप्नोति मानवः ।

गोहितः क्षेत्रगामी च कालज्ञो बीजतत्परः ।

वितन्द्रः सर्वशस्याढ्यः कृषको नावसीदति ॥८३॥

अथ वाहनविधानम्—

कृषिं च तादृशीं कुर्याद्यथा वाहान्न पीडयेत् ।

वाहपीडार्जितं शस्यं गर्हितं सर्वकर्मसु ॥८४॥

वाहपीडार्जितं शस्यं फलितं च चतुर्गुणम् ।

वाहनिःश्वासवातेन तद्द्रुतं च विनश्यति ॥८५॥

गुडकैर्यवसैर्धूमैस्तथान्यैरपि पोषणैः ।

वाहाः क्वचिन्न सीदन्ति सायं प्रातश्च चारणात् ॥८६॥

- 1 A कालबीज for कालज्ञो. D बालको (an obvious error) for कालज्ञो ।
- 2 The first word in A is illegible. C सस्यग्रहणदक्ष for वितन्द्रः सर्वशस्याढ्यः. D सुशिश्य for वितन्द्रः ।
- 3 A वाहपालनविधिः for वा...नम्. D inserts पालन bet. वाहन and विधानम् ।
- 4 A एतादृशीं विद्यात् for च...कुर्यात् ।
- 5 C, D पितृदेवयोः for सर्वकर्मसु ।
- 6 C reads वाहपीडोर्जितं शस्यं फलयेव चतुर्गुणम् ।
- 7 A द्रुतमेव for तद्द्रुतं च. B reads वाहनिः श्वासविफलः कृषको निःस्वतो प्रजेत्. C दोषेण for वातेन. D reads the line thus वाहनिःश्वासविफलं कृतं सर्वं च नश्यति ।
- 8 A गुग्गुलैः, अपि and पोषणैः transposed. B गुग्गुलैः for गुग्गुलैः. C यवगोधूमै for यवसैर्धूमै ।
- 9 C हीयन्ते for सीदन्ति ।
- 8-9 Omitted by D which reads instead—स च दारिद्र्यदोषेण पृथिव्यां भ्रमति घ्रुवम् । अतुर्दिक्षु महादुःखी यो वाहान् परिपीडयेत् । वाहा दुःखं न दीयन्ते सायं प्रातश्च चारणात् ॥

गोशाला सुदृढा यस्य शुचिर्गोमयवर्जिता ।
 तस्य वाहा विवर्द्धन्ते पोषणैरपि वर्जिताः ॥८७॥
 गोशकृन्मूत्रलिसाङ्गा वाहा यत्र दिने दिने ।
 निःसरन्ति गवां स्थानात् तत्र किं पोषणादिभिः ॥८८॥
 पञ्चपदा तु गोशाला गवां वृद्धिकरी स्मृता ।
 सिंहगेहे कृता सैव गोनाशं कुरुते ध्रुवम् ॥८९॥
 कांस्यं कांस्योदकं चैव तप्तमण्डं ऋषोदकम् ।
 कार्पासशोधनं चैव गोस्थाने गोविनाशकृत् ॥९०॥

- 1 Before this line, B reads अथ गोशालाविधानम्. D शोभना for सुदृढा, वर्द्धिते for वर्जिता ।
  - 2 A गावो for वाहा.
D गावस्तस्य च वर्द्धन्ते for तस्य...विवर्द्धन्ते ।
  - 3 A गावो for वाहा. B शकृन्मूत्रविलिसाङ्गा for गो...लिसाङ्गा. C लिसाङ्ग (D संलिसा) for लिसाङ्गा ।
  - 4 C निक्षसन्ति for निःसरन्ति, स्थाने for स्थानात्.
D पोषणादिकं for ०दिभिः ।
  - 5 B पञ्चपञ्चायता शाला for पञ्च...शाला, मता for स्मृता ।
  - 6 Omitted by A. B ०स्थाने for ०गेहे.
C गोशालां हियते for गोनाशं कुरुते.
D सिंहे गोष्ठीकृता (ता ?) for सिंह...कृता ।
  - 7 A तण्डुलस्योदकं (B तण्डुलानां जलं) for कांस्यं कांस्योदकं. D तप्तमण्डं (?) for तप्तमण्डं ।
- Bet. 6 and 7, B reads सिंहगेऽहर्षती चैव गोशालां कुरुते यदि । प्रसादान्मन्द-
 बुद्धित्वाद् गवां नाशो भवेत्तदा ॥ A also reads this verse in the same
 place with the following variants सिंहगेहे कृते for सिंह...पती.
- 8 B कार्पासास्त्रिभुवं for कार्पासशोधनं.
C गोशाले च विनाशकृत् for गो...कृत्.
D आपि for चैव, गोस्थो गोषु नाशकृत् for गो...कृत् ।

संमार्जनीं च मुसलमुच्छिष्टं गोनिकेतने ।
 कृत्वा गोनाशमाप्नोति तत्राजबन्धनाद् ध्रुवम् ॥९१॥
 गोमूत्रजालकेनैव यत्रावस्करमोचनम् ।
 कुर्वन्ति गृहमेधिन्यस्तत्र का वाहवासना ॥९२॥
 विलब्धिं गोमयस्यापि रविभौमशनेर्दिने ।
 न कारयेद् भ्रमेणापि गोवृद्धिं यद्दि वाञ्छति ॥९३॥
 वारत्रयं परित्यज्य दद्यादन्येषु गोमयम् ।
 शनिभौमार्कवारेषु गवां हानिकरः स्मृतः ॥९४॥
 सन्ध्यायां तु गवां स्थाने दीपो यत्र न दीयते ।
 स्थानं तत्कमलाहीनं वीक्ष्य क्रन्दन्ति गोगणाः ॥९५॥

- 1 संमार्जनीमुसलं च for सं...मुसलं.
 B अशनं for मुसलं ।
 D भुक्तोच्छिष्टं for उच्छिष्टं गो ।
- 2 B तथा तत्राजबन्धने for तत्राज...ध्रुवम्, C स्थानादन्यत्र बन्धनात् for the same portion, D तथा तत्राजबन्धनम् ।
- 3 A तत् for तत्र, शोधनं for मोचनम्. C यदा अक्षर (?) for यत्रावस्कर.
 D चैव for ०नैव ।
- 4 C परिदेवना for वाहवासना, D वाहनाशनं for the same portion.
- 5 C विलब्धिं (D विलोपं) for विलब्धि. A, D शनैः for शनेः ।
- 6 A प्रयत्नेन for भ्रमेणापि ।
- 7 Omitted by A.
- 8 Omitted by A. B विलभ्य शनिभौमेषु for शनि...वारेषु. C नाशकरः
 पुनः for हानि...स्मृतः. D विलोपं शनिभौमेषु for शनि...वारेषु, ०करं
 स्मृतं for ०करः स्मृतः ।
- 9 A सन्ध्याद्वये तु गो (B सन्ध्याकाले च गो, C सन्ध्याद्वयेगवां) for सन्ध्यायां
 तु गवां. A विद्यते for दीयते ।
- 10 A तत्र प्रभां for तत्कमला, दृष्ट्वा क्रन्दन्ति गोगणाः for वीक्ष्य...गणाः.
 C कर्मणा for कमला, धनाः for गणाः ।

हलमष्टगवं प्रोक्तं षड्गवं व्यवहारिकम् ।
 चतुर्गवं नृशंसनां द्विगवं तु गवाशिनाम् ॥९६॥
 नित्यं दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम् ।
 नित्यं तु त्रिहले भक्तं नित्यमेकहले ऋणम् ॥९७॥
 आत्मपोषणमात्रं तु द्विहलेन च सर्वदा ।
 पितृदेवातिथीनां च नान्नदाने भवेत् क्षमः ॥९८॥

5

अथ गोपर्वकथनम्—

गोपूजां कार्तिके कुर्याल्लगुडप्रतिपत्तिथौ ।
 बद्ध्वा श्यामलतां शृङ्गे लिप्त्वा तैलहरिद्रया ॥९९॥

- 1 Before this line, D reads अथ हव (हल ?) निरूपणम्.
 A, B व्यवसायिनां for व्यवहारिकम्. B धर्म्यं for प्रोक्तं ।
- 2 B च for तु ।
- 1-2 Attributing these lines to Hārīta, in *Jyotistattva (Smṛti-tattva)*, I, p. 703), with अष्टागवं धर्महलं for हल...प्रोक्तं, जीवितायिनाम् for व्यवहारिकम्, ब्रह्मघातिनां for तु गवाशिनाम्. Raghunandana says that such is the reading in the *Viṣṇudharmottara*.
- 4 A च for तु. C द्वि for त्रि, भुक्तं for भक्तं. D त्रिहले भुक्तिमात्रं तु for नित्यं...भक्तं ।
- 3-4 Attributed by Raghunandana, in the same book, p. p. 688-689, to the *Rāja-mārtanda*.
- 5 Omitted by C. D भवेन्नरः (?) for च सर्वदा ।
- 6 A तु for च.
 B पुष्पार्थं सोऽन्नमो भवेत् for नान्न...क्षमः ।
- 8 A, C पर्व for पूजां.
 A मासि for कुर्यात् ।
- 9 A •लताः for लतां. B स्कन्धे for शृङ्गे. C बाह for बद्ध्वा, संलिप्य तेन दोषया (?) for लिप्त्वा...हरिद्रया. D नित्य (नृत्य ?) गीतेश कौतुकैः for लिप्त्वा...हरिद्रया ।

कुङ्कुमैश्चन्दनैश्चापि कृत्वा चाङ्गे विलेपनम् ।
 उद्यम्य लगुडं हस्ते गोपालाः कृतभूषणाः ॥१००॥
 ततो वाद्यैश्च गीतैश्च मण्डयित्वाम्बरादिभिः ।
 भ्रामयेयुर्वृषं मुख्यं ग्रामे गोविघ्नशान्तये ॥१०१॥
 5 गवामङ्गे ततो दद्यात् कार्तिकप्रथमे दिने ।
 तैलं हरिद्रया युक्तं मिलित्वा कृषकैः सह ॥१०२॥
 तप्तलौहं दिने तस्मिन् गवामङ्गेषु दापयेत् ।
 छेदनं च प्रकुर्वीत लाङ्गूलकचकर्णयोः ॥१०३॥
 सर्वा गोजातयः सुस्था भवन्त्येतेन तद्गृहे ।
 10 नानाव्याधिविनिर्मुक्ता वर्षमेकं न संशयः ॥१०४॥

- 1 A चाङ्गविलेपनं for चाङ्गे विलेपनम्. C चाङ्गापलेपनं (चाङ्गोपलेपनं !) for the same portion. D शृङ्गे for चाङ्गे ।
- 2 C पुच्छे for हस्ते, गोशालाः for गोपालाः ।
- 3 B, C नृत्यैः for गीतैः. D अथ वाद्यैर्नृत्यगीतैः for ततो...गीतैश्च, सुखादिभिः for अम्बरादिभिः. C reads this line before L 1.
- 4 A, C भ्रामयेत् परमं सौम्यं for भ्रामयेयु...मुख्यं. D भ्रमणे नृतीयं ग्रामविघ्न-शान्तये ततः ।
- 5 A तथा for ततो, अग्रजद्रयं (?) for अम्भमा सह. B तदा for ततो. C वैशाखस्याम्भसा सह for कार्तिकप्रथमेदिने ; मस्तके तु गवां for गवा...ततो. D मध्ये for अङ्गे ; वैशाखस्या...(last four letters corrupt) for कार्तिक ...दिने ।
- 6 B कुङ्कुमैः (D कर्षकैः) for कृषकैः. C omits the line.
- 7 B reads तप्तलौहादिकं तप्त गवामङ्गे प्रदापयेत्. D अङ्गे प्रतापयेत् for अङ्गेषु दापयेत् ।
- 8 A तु ततः कुर्यात् for च प्रकुर्वीत. B लोत्रां लाङ्गूल for लाङ्गूलकच. C प्रकुर्वन्ति for प्रकुर्वीत, लाङ्गूलस्य च for लाङ्गूलकच ।
- 9 A सर्वा गौर्जायते तेन सुस्था भवन्ति तद्गृहे. D तदा for सर्वा ।
- 10 C नास for नाना ।

अथ गोयात्राप्रवेशौ—

पूर्वात्रयं धनिष्ठा च इन्द्राम्निसौम्यवारुणाः ।

एते शुभप्रदा नित्यं गवां यात्राप्रवेशयोः ॥१०५॥

त्रिपूत्तरेषु रोहिण्यां सिनीवाली चतुर्दशी ।

पुष्यश्रवणहस्तेषु चित्तायामष्टमीषु च ॥१०६॥

5

गवां यात्रां न कुर्वीत प्रस्थानं वा प्रवेशनम् ।

पशवस्तस्य नश्यन्ति ये चान्ये तृणचारिणः ॥१०७॥

अर्कार्किकुजवारेषु गवां यात्राप्रवेशयोः ।

गमने गोविनाशः स्यात् प्रवेशे गृहिणोवधः ॥१०८॥

अथ गोमयकूटोद्धारः—

10

माधे गोमयकूटं तु संपूज्य श्रद्धयान्वितः ।

शोभने दिवसे ऋक्षे कुद्दालैस्तोलयेत्ततः ॥१०९॥

- 1 A कथनं for प्रवेशौ. B गवां for गो. D प्रवेशकवनं for प्रवेशौ ।
- 2 A शाकसौम्यामि for इन्द्रामि...वारुणाः. C इन्द्रामो for इन्द्रामि. D त्रय for त्रयं, धनिष्ठेद्रानैन्द्रामि for धनिष्ठा...मि ।
- 4 A कुद्दालैः for चतुर्दशी. B उत्तरात्रय for त्रिपूत्तरेषु ।
- 5 C श्रवणाहस्तशक्रेषु for पुष्य...हस्तेषु. D श्रवणे पाप्य (?) हस्ते च आद्रायां for पुष्य...चित्ताय ।
- 6 A reads गवां यात्रां प्रकुर्वन्ति प्रवेशं वा कथंचन. D स्वस्थाने for प्रस्थानं ।
- 7 A हलधारिणः for तृणचारिणः. D तेन for तस्य, पशुजातयः for तृणचारिणः ।
- 9 A विनाशः स्याद् गवां गेहे for गमने...स्यात्. C गृहिणी for गृहिणो ।
- 10 D omits कूट ।
- 11 A च for तु, कृषितत्परः for श्रद्धयान्वितः. D सिद्धया (?) for श्रद्धया ।
- 12 B सारंशुभदिनं प्राप्य (D सारं शोभनदिवसे) for शोभने...श्रद्धे. C चैव for श्रद्धे ।

रौद्रे संशोष्य तत् सर्वं कृत्वा गुण्डकरूपिणम् ।
 फाल्गुने प्रतिकेदारे सारं गर्ते निधापयेत् ॥११०॥
 ततो वपनकाले तु कुर्यात् सारविमोचनम् ।
 विना सारेण यद्धान्यं वर्द्धते फलवर्जितम् ॥१११॥

5 अथ हलसामग्रीकथनम्—

ईषायुगहलस्थाणुनिर्योलस्तस्य पाशिकाः ।
 अङ्गुचलश्च शौलश्च पञ्चनी च हलाष्टकम् ॥११२॥
 पञ्चहस्ता भवेदीषा स्थाणुः पञ्चवितस्तिकः ।
 सार्द्धहस्तस्तु निर्योलो युगं कर्णसमानकम् ॥११३॥

- 1 A रूपणं (?) (C रूपकं) for रूपिणम्. C सारं for सर्वं, गुण्डक (D गुण्डक) for गुण्डक ।
- 2 B गर्तं कृत्वा for सारं गर्ते ।
- 3 C अत्र परकाले for वपनकाले ।
- 4 B, C, D न फलत्यपि for फलवर्जितम्.
 C कुर्वते for वर्द्धते ।
- 5 A omits कथनम् ।
- 6 B ईशोयुगो हल (C ईशोयुगं हलं) for ईषा...हल. A निर्योनि (?) (C निर्योगः) for निर्योल, A, C पालिका for पाशिकाः. D reads the line thus—सायुगं हलस्थाणुनिर्याणस्तस्य पालिका. For construction of 'īṣā', see *Bṛhat-sambitā* 78.27 and comm. thereon.
- 7 A reads the line thus—अतीबन्धः शलीकं च प्राजनं चेति चाष्टकम् ।
 C ममीनश्च for शौलश्च, पाचनी for पञ्चनी, जोति (चेति ?) चाष्टकम् ।
 D... (?) सलिलप्राजनि तेजनी च (?)
- 8 B, C, D हस्तो for ऽहस्ता. B, C ईशः for ईषा ।
- 9 A सार्द्धहस्तं तुनिर्योनि.
 B युगः कर्णसमानकः.
 C च for तु, निर्योगो for निर्योल.
 D reads सार्द्धहस्तरक्तनिर्याणं युग्मकर्णममात्मकम् ।

निर्योलःपाशिका चैव अङ्गुचल्लस्तथैव च ।

द्वादशङ्गुलमानो तौ शौलोऽरत्निप्रमाणकः ॥११४॥

साद्धद्वादशमुष्टिर्वा कार्या वा नवमुष्टिका ।

दृढा पञ्चनिका ज्ञेया लौहाग्रा वंशसंभवा ॥११५॥

आबद्धो मण्डलाकारश्चतुःपञ्चाशदङ्गुलः ।

5

योत्रं हस्तचतुष्कं स्यात् रज्जुः पञ्चकरात्मिका ॥११६॥

पञ्चाङ्गुल्यधिको हस्तो हस्तो वा फालकः स्मृतः ।

अर्कस्य पत्रसदृशी फालिका तु नवाङ्गुला ॥११७॥

एकविंशतिशल्यस्तु विद्धकः परिकीर्तितः ।

नवहस्ता तु मदिका प्रशस्ता सर्वकर्मसु ॥११८॥

10

- 1 A अतिबन्ध for अङ्गुचल्ल. C नियोग, चेत for चैव. A नियोनि पालिका for नि...पाशिका. D निर्याणकालिका for निर्योलपाशिका ।
- 2 A तु for तौ, शलोकं हस्तमानकं for शौलो...माणकः. D reads the line as—अङ्गुल्यो (अङ्गुल्यो ?) द्वादश एते सलिलोन्धुप्रमाणकः ।
- 4 A प्राजनिका (C पाचनिका, D पाञ्चालिका) for पञ्चनिका. C विद्धः (D रिक्ता) for ज्ञेया ।
- 5 B स्मृतः पञ्चदशाङ्गुलः for चतुः...अङ्गुलः. C, D कुरडल for मण्डल. D अबन्धः (B आबन्धो) for आवद्धः, दशपञ्चाङ्गुल (लः ?) स्मृतः ।
- 6 A अङ्गुजं (?) वान (ए ?) हस्तकम् for रज्जु...त्मिका, B च for स्यात्. C कडकः पञ्चहस्तकः for रज्जुः...त्मिका. D reads या...(?) हस्तचतुष्टं च स्फोटकः पञ्चकात्मकः ।
- 7 A पञ्चाङ्गुलेनैको हस्तो लौहस्य for पञ्चा...वा, B ०लाधिको for ०ल्यधिको. D पञ्चमाङ्गुलिलो (?) हस्तो लाङ्गुलेलो for पञ्चा...वा ।
- 8 A अर्कपत्रस्य for अर्कस्य पत्र. B पाशिका for फालिका. D अबन्धः सदृशः फालो मध्ये चैव for अर्कस्य...तु ।
- 9 A वैदिक (D विन्धकः, C विद्रवः) for विद्धकः. C ०काङ्गुलि for ०शल्यस्तु ।
- 10 B कृषि for सर्व. C मयिका for मदिका. D प्रशस्तो for प्रशस्ता ।

इयं हि हलसामग्री पराशरमुनेर्मता ।
 सुदृढा कृषकैः कार्या शुभदा सर्वकर्मसु ॥११९॥
 अदृढायुक्तमाना या सामग्री वाहनस्य च ।
 विघ्नं पदे पदे कुर्यात् कर्मकाले न संशयः ॥१२०॥

5 अथ हलप्रसारणम्—

अनिलोत्तररोहिण्यां मृगमूलपुनर्वसौ ।
 पुष्यश्रवणहस्तासु कुर्याद्धलप्रसारणम् ॥१२१॥
 हलप्रसारणं कार्यं कृषकैः शस्यवृद्धये ।
 शुकेन्दुजीवारेषु शशिजस्य विशेषतः ॥१२२॥
 भौमार्कदिवसे चैव तथा च शनिवासरे ।
 कृषिकर्मसमारम्भो राज्योपद्रवमादिशेत् ॥१२३॥

10

- 1 D reads इत्थं लाङ्गलसामग्री पराशरमुनिस्मृता ।
- 2 B, D कर्षकैः for कृषकैः. B, D कृषिकर्मणि for सर्वकर्मसु. D समर्था for शुभदा ।
- 3 B ०युज्यमाना for ०युक्तमाना, सा for या. C अन्वदृढानुकाया वा for अदृढा...या ।
- 4 C कृषकाणां for कर्षकाले. D कृषिकाले ।
- 5 A हलप्रसारणकथनं (D हलप्रसारकथनम्) for हल...णम् ।
- 7 A, B ०हस्तेषु for ०हस्तासु, B हाल for हल ।
- 8 B कर्षकैः for कृषकैः ।
- 10 A तथापि (B तथैव) for तथा च ।
- 11 A, C राजोपद्रवं for राज्योपद्रवं. D समारम्भे for समारम्भो ।

After this line, C reads बुधवृहस्पती चन्द्रे शुके चैव विशेषतः । प्रशस्तं हलकार्यं च चन्द्रयोगे शुभे दिने ॥ वृषे धनुषि मीने च कन्यामिथुनवृश्चिके । बाह्येषु बलीवर्दान्त्वा पृथ्वीं पराशरम् ॥ कृषे पशुविनाशः कर्कटे जलजादु-भयम् । सिंहे शस्यविनाशः स्यात् तुलायां न प(प्र ?) रोहिति ॥ मृगे शत्रुभयं त्रिधात् कुम्भे चैव भयं भवेत् । तस्मादन्न प्रयत्नेन हलकर्माणि कारयेत् ।

दशम्येकादशी चैव द्वितीया पञ्चमी तथा ।
 त्रयोदशी तृतीया च सप्तमी च शुभावहा ॥१२४॥
 शस्यक्षयः प्रतिपदि द्वादश्यां वधबन्धनम् ।
 बहुविघ्नकरी षष्ठी कुहूः कर्षकनाशिनी ॥१२५॥
 हन्त्यष्टमी बलीवर्दान्नवमी शस्यघातिनी ।
 चतुर्थी कीटजननी पतिं हन्ति चतुर्दशी ॥१२६॥
 वृषे मीने च कन्यायां युग्मे धनुषि वृश्चिके ।
 पतेषु शुभलग्नेषु कुर्याद्भलप्रसारणम् ॥१२७॥
 मेघलग्ने पशुं हन्यात् कर्कटे जलजाद्भयम् ।
 सिंहे सर्पभयं चैव कुम्भे चौरभयं तथा ॥१२८॥
 मकरे शस्यनाशः स्यात्तुलायां प्राणसंशयः ।
 तस्माल्लग्नं प्रयत्नेन कृष्यारम्भे विचारयेत् ॥१२९॥

5

10

- 3 C °क्षयं च प्रतिपत् द्वादशी for °क्षयः...बन्धनम् ।
- 4 B कृषक for कर्षक ।
- 5 A बलीवर्द° for बलीवर्दान् ।
- 6 B सर्वं for पतिं. After this line, C reads संपूज्याग्निं द्विजं देवं कुर्याद्भलप्रसारणम् । कृष्णो वृषो हले श्लाघ्यो रक्तो वा कृष्णलोहितो ॥ वृषो हलवचिर्वज्र्यश्छिन्नलाङ्गूलकर्णकः । सर्वशुक्लस्तथा वज्र्यः कृषकैर्हलकर्मणि ॥ अथ पादौ तयोर्लिप्यौ नवनीतैर्धृतैरपि । उत्तराभिमुखो भूत्वा क्षीरेणार्घ्यं प्रदापयेत् ॥ हलप्रसारणं कार्यं नीरुग्भिरपि कर्षकेः । ततोऽपि चार्घ्यमादाय वासवाय निवेदयेत् ॥
- 8 B हाल for हल. D निलय for शुभ ।
- 9 A हन्ति for हन्यात्. D जलजं for जलजात् ।
- 10 B चौरभयं for सर्पभयं, सर्पभयं for चौरभयं. D कुर्यात् for चैव, भवेत् for तथा ।

Note :—Lines 7-10 are read by C at a different place with many variations. See footnote 11 under V. 123.

11-12 The matter, stated in these lines, is found at a different place in C (See footnote 11 under V. 123).

शुभेऽर्के अन्द्रसंयुक्ते शुक्रयुग्मेन वाससा ।
 ज्ञात्वा गन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा यथाविधि ॥१३०॥
 पृथिवीं ग्रहसंयुक्तां पृथुं चैव प्रजापतिम् ।
 अग्नेः प्रदक्षिणं कृत्वा भूरि दत्त्वा च दक्षिणाम् ॥१३१॥
 फालाग्रं स्वर्णसंयुक्तं कृत्वा च मधुलेपनम् ।
 अग्नेः क्रोडे वामपाश्र्वे कुर्याच्चलप्रसारणम् ॥१३२॥
 स्मर्तव्यो वासवः शुक्रः पृथुरामः पराशरः ।
 संपूज्याग्निं द्विजं देवं कुर्याच्चलप्रसारणम् ॥१३३॥

5

- 1 A निर्मल [D सक् (?) गन्ध] for युग्मेन ।
- 2 B शुक्रपुष्पैश्च गन्धैश्च for ज्ञात्वा...पुष्पैश्च.
 D गन्धैः सुधूपैश्च for गन्धैश्च पुष्पैश्च. This line, with विधानतः for यथाविधि, is attributed, in the *Iyotistattva* (p. 687), to Devala.
- 3 B हल for ग्रह. D reads the line as पृथिवी ग्रहसंयुक्तं पूर्वं चैव प्रजापतिम् ।
- 4 A अग्निं (D अग्नौ) for अग्नेः ।
- 3-4 This verse, with पृथ्वीं च for पृथिवीं, पूजयित्वा for पृथुं चैव, अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दीयते भूरिदक्षिणा for line 6, has been taken by Raghunandana, in *Iyotistattva* (*Smṛti-tattva*, I, p. 687), from Devala.
- 5 A संस्पृष्टं कृत्वा मधुना च विलेपयेत् for स्वर्ण...लेपनम् ;
 D संस्पृष्टं for संयुक्तं, कृत्वाति for कृत्वा च ।
- 6 A वाके रवासे वहमाने (D वामासेन वहत्यादौ) for अग्नेः...पाश्र्वे ।
 B हाल for हल ।
- 7 B व्यासः for शुक्रः .
 D पृथुर्वैदुः (?) for पृथुरामः ।
- 8 B हाल for हल. This line is read by C with the first line of the following verse (See under V. 126, footnote 6). This line, with प्रवर्तनम् for प्रसारणम्, is attributed, in the *Iyotistattva* (p. 687), to Devala.

कृष्णौ वृषौ हलश्राप्यौ रक्तौ वा कृष्णलोहितौ ।
 मुखपार्श्वौ तयोर्लेप्यौ नवनीतैर्घृतैश्च वा ॥१३४॥
 उत्तराभिमुखो भूत्वा क्षीरेणार्घ्यं निवेदयेत् ।
 शुक्रपुष्पसमायुक्तं दधिक्षीरसमन्वितम् ॥१३५॥
 सुवृष्टिं कुरु देवेश गृहाणार्घ्यं शचीपते ॥१३६॥
 निविष्टो विष्टरे भक्तः संस्थाप्य जानुनी क्षितौ ।
 प्रणमेद् वासवं देवं मन्त्रेणानेन कर्षकः ॥१३७॥

- 1 A मध्यमौ for रक्तौ वा. D हले for हल. In C, this line forms a verse with the last line of the preceding verse as its first line.
- 2 A मुखपार्श्वौ for मुख...तयोः. B क्षाप्यो for लेप्यो, नवन्या च for नवनीतेः, च for वा. D पार्श्वं for पार्श्वौ, लेह्यं (लेप्यं ?) for लेप्यौ, नवनीतं घृतं च वा for नवनीते...वा ।
 Note: Bet. lines 1 and 2, D adds प्रयत्नेन वृषानेतान् कृष्यारम्भे विचारयेत् ।
- 3 A •मुखी for मुखो, प्रदापयेत् for निवेदयेत्. B इन्द्राय for क्षीरेण. D ऊर्ध्वं पूर्वमुखो for उत्तराभिमुखो ।
 Attributed by Raghunandana, in *Iyotistattva (Smṛti-tattva, I, p. 687)*, to Devala with प्रदापयेत् for निवेदयेत् ।
 Note: Bet. 2 and 3, D adds भ्रमश्र्जं वृषं दुष्टं खुरभ्रमं तथैव च भ्रमश्र्जं समुत्क्षिप्तं (?) त्यक्त्वा सर्वप्रयत्नतः ।
- 4 A घृतान्वितं for समन्वितं ।
 Note: Bet. 3 and 4, D adds हलपूजां ततः कुर्याद्दृषी माल्येन वेष्टयेत् and A reads हलप्रसारणां कार्यं नीरुग्भिर्द्वेषकृषवैः । वसुधे हेमगर्भासि शेषस्योपरिशायिनी । तव पृष्ठे कृषिं कुर्यां गृहाणार्घ्यं धरित्रि मे ॥ ततोऽर्घ्यमपरं दद्याद्वाववाय महात्मने ।
- 6 A...भक्त्या (?). C निष्टभूमिपृष्ठकरः for निविष्टो...भक्तः, जानुना for जानुनी. D omits the line.
- 7 Omitted by D.

निर्विघ्नां शस्यसम्पत्तिं कुरु देव नमोऽस्तुते ॥१३८॥

ततो दद्याच्च नंबेद्यं घृतपूर्णं प्रदीपकम् ।

शस्यसम्पत्तयेऽवध्यं सघनाय मरुत्सते ॥१३९॥

वसुधे हेमगर्भासि शेषस्थोपरिशायिनी ।

वराचरधृते देवि देहि मे वाञ्छितं फलम् ॥१४०॥

वृषो व्यथंकरिर्वर्ज्यंश्छिन्नलांगूलकर्णकः ।

सर्वशुक्रस्तथा वर्ज्यः कृषकैर्हलकर्मणि ॥१४१॥

छिन्नरेखा न कर्तव्या यथा प्राह पराशरः ।

एका तिस्रस्तथा पञ्च हलरेखाः प्रकीर्तिताः ॥१४२॥

1 Omitted by B and D.

Note: Before this line A and C read हलप्रमरणात्म्ये (A हल-
प्रसारणे कार्ये) मेघेद्रोणादिभिर्युतः.

2-3 Omitted by B, D.

3-4 Bet. these lines, C reads—शक्रः सुरपतिधेव नम्रहस्तो महाबलः । शत-
यज्ञाधिपोदेवस्तस्मै इन्द्राय वैनमः ॥

4-5 Omitted by B, D.

Note: After line 8, C adds—उद्धृतासि वराहेण कृष्यो न शतबाहुना ।
तव वृष्टे वसाम्येव गृहाणार्थं धरित्री (त्रि १) मे ॥

6 A महत् for व्यर्थ. Omitted by D.

7 Omitted by D. In place of V. 142, D reads—वर्जयेन्मरणाधातं
स्त्रिं लांगूलकर्णयोः । प्रहारं बहुवारं च वर्जयेदलकर्मणि ॥

Note: Bet. lines 2 and 3, B adds हलप्रसारणं कार्यं नोद्गमिर्गृषकृषकैः
which line is read by A and C (अपि for वृष) in a different
context (See footnote 6, p. 59, and note after footnote 4,
p. 62).

Bet. lines 4 and 5, D adds अत ऊर्ध्वं न कर्तव्या महान् दोषो भवेत्तदा ।

एका जयकरी रेखा तृतीया चार्थसिद्धिदा ।
 पञ्चसंख्या तु या रेखा बहुशस्यप्रदायिनी ॥१४३॥
 हलं प्रवाहमाणं तु कूर्ममुत्पाटयेद् यदि ।
 गृहिणी म्रियते तस्य तथा चाग्निभयं भवेत् ॥१४४॥
 फालोत्पाटे च भग्ने च देशत्यागो भवेद् वम् ।
 लांगलं विद्यते वापि प्रभुस्तत्र विनश्यति ॥१४५॥
 ईषाभङ्गो भवेद्वापि कृषकप्राणनाशकः ।
 भ्रातृनाशो युगे भग्ने शौले च म्रियते सुतः ॥१४६॥

- 1 A या सुसिद्धिदा for चार्थ...दा. D चार्थकरी for जयकरी.
- 2 B पञ्चमाख्या for पञ्चसंख्या. D मुह्या पञ्च महारेखा for पञ्च...रेखा.
- 1-2 Attributed by Raghunandana, in *Iyotistattva* (*Smṛtitattva*, I, p. 687), to Devala, with चार्थदायिका for चार्थसिद्धिदा, पञ्चमी या भवेत् रेखा बहुशस्यफला हि सा for line 6.
- 3 B हलप्रवाहकाले (C ०प्रवाहमाने, D हले प्रवाहमाने) for हलं...माणं.
- 3-4 Practically the same verse, with हले प्रवाहमाने तु कूर्म उत्पद्यते यदि for line 7 and ततोऽग्नेश्च for तथा चाग्नि, is attributed by Raghunandana to Devala in the *Iyotistattva* (p. 687).
- 5 फालप्रगाढ (?) भङ्गे (D फाले संस्फुटिते) for फालोत्पाटे च. B भङ्गे for भग्ने.
- 6 A, B लांगूलो for लांगलं. B, C तस्य for तत्र. C पुत्र for प्रभु.
D लांगूल (लं ?) विद्यते यस्मिन् for लांगलं.. वापि. This line, with लाङ्गूलं for लाङ्गलं and चापि for वापि, is attributed in the *Iyotistattva* (p. 687) to Devala.
- 7 A संशयो जीवनस्य च for कृषक...नाशकः. B ईशा (C ईशा) for ईषा.
कृषको जीवनाद्यमः (D कृषकोऽपि न जीवति) for कृषक...नाशकः.
C ईशार्थगावादावपि (D ईशभग्ने युग्यभग्ने) for ईषाभङ्गो भवेद्वापि.
- 8 A सनी (?) for शौले, भङ्गे (also C) for भग्ने. B वृषः for सुतः.
C समीने for शौले च. D भवेद्युगने सलिले for युगे...च.

योत्रच्छेदे तु रोगः स्यात् सस्यहानिश्च जायते ।
 निपाते कर्षकस्यापि कष्टं स्याद्वाजमन्दिरे ॥१४७॥
 हलप्रवाहकाले तु गौरेकः प्रपतेद्यदि ।
 ज्वरातिसाररोगेण मानुषो म्रियते भ्रुवम् ॥१४८॥
 हले प्रवाहमाणे तु वृषो धावन् यदा म्रजेत् ।
 कृषिभङ्गो भवेत्तस्य पीडा वापि शरीरजा ॥१४९॥
 हलप्रवाहमात्रं तु गौरेको नर्वते यदा ।
 नासालीढां प्रकुर्वति तदा शस्यं चतुर्गुणम् ॥१५०॥

5

- 1 B योक्त् for योत्र. C अभियोगः for तु रोगः. A प्र for च. D रोगि (गी ?) स्यान्निर्यायो हानिरेव च for रोगः...जायते.
 This line, with व्यासङ्गः for रोगःस्यात्, is attributed to Devala by Raghunandana in *Iyotistattva*, p. 687.
- 2 A वृषाद्भीः कर्षके क्लिष्टे बन्धनं for निपाते...कष्टं स्यात्. C कर्षणे कर्तुर्बन्धनं for कर्षक...स्यात्. D reads the line thus—निपाते दर्पकरणे कष्टं वचनमेव च ।
- 3 A प्रवहमाणे (C प्रवाहमाणे) for हल...काले. A पतयेत् (?) for प्रपतेत्. D omits the line. This line, with हले प्रवाहमाणे for हल...काले, is attributed to Devala in the *Iyotistattva* (p. 687).
- 4 Omitted by C, D. A रोगाभ्यां for रोगेण. B तथा for भ्रुवम्.
- 5 A, C हल for हले. B प्रवह for प्रवाह, यदि for यदा.
- 6 A, D शरीरतः for शरीरजा. B, D वापि for वापि. D तत्र for तस्य.
- 7 A प्रवहमानमालेत्तु (C प्रवाहमानमालेण) for हल...तु. B यदि for यदा. D reads the line thus—प्रवाहयुक्तमालस्तु गौरेकः सरते यदि ।
- 8 A नासालीढानि कुर्वते (B नासालीढं प्रकुर्वन्ति) for नासा...प्रकुर्वति. In place of this line, D reads—तदाशकमीं विजानीयाद् भवेत् सस्यं चतुर्गुणम् ।

हले प्रवाहमाणे तु शकृन्मूलं भवेद् यदा ।
 शस्यवृद्धिः शकृत्पाते मूले वन्या प्रजायते ॥१५१॥
 हलप्रसारणं येन न कृतं मृगकुम्भयोः ।
 कुतस्तस्य कृषाणस्य फलाशा कृषिकर्मणि ॥१५२॥
 हलप्रसारणं नैव कृत्वा यः कर्षणं चरेत् ।
 केवलं बलदर्पेण स करोति कृषिं वृथा ॥१५३॥

5

- 1 B प्रवह for प्रवाह, transposes भवेद् यदा. C हल for हले, मूलसमागमे (also D) for सूत्रं...यदा.

Note: Bet. lines 4 and 5, B reads—प्रवाहान्मुक्तमात्रं तु गौरैकः
 खनते यदि । अन्यस्य लेहनं कुर्यात् तदा शस्यं चतुर्गुणम् ॥

- 2 C वन्या मूलेण जायते for मूले...जायते.
 3 D नो for न, माघ for मृग. Before this line, C adds the following
 verses under the remark तथात्नान्यमतम् :—

हलपुण्याहकाले च वृषभो मूलमुत्सृजेत् । पुरीषमुत्सृजेद्वापि तदास्युः सर्वसम्पदः ॥
 वृषभौ पातितौ जानुपतितौ हलकर्मणि । नानादुःखभयं तत्र कर्षकस्य न संशयः ॥
 ईशान्भगे भयं दुःखं योत्सृजेत् पलायनम् । शलौ राजभयं प्रोक्तं लाजले धनहीनता ॥
 फालभङ्गे महद्दुःखं युगभङ्गे तथैव च । रेखासूत्पादयेद् यस्तु कूर्ममर्कटवृषिकम् ॥
 गृह्णीरोगसंयुक्ता सर्वोपद्रवमादिशेत् । हलप्रयुज्यमाने तु यदि क्षेत्रे चरन् वृषः ॥
 एका गौर्न्रियते तत्र अथवा प्राणसंशयः । हले तु योजिते क्षेत्रे यत्र श्वासं
 करोति गौः ॥ तत्र स्याद्द्विगुणं सस्यमवरयं मुनिभाषितम् ॥ अथवा (वा ?) ल
 (न ?) र्दते तत्र दृष्ट्वा च वृषभान्तरम् । सस्यं चतुर्गुणं तत्र भवत्येव न संशयः ॥
 क्रोडं लिहेद् यदा तत्र सस्यमक्षयमादिशेत् । मूलं तत्र प्रकुर्वाणो विविधा
 वृष्टिमादिशेत् ॥

- 4 C कृत (?) for कुत. D कृषिर्लभ्या for कृषाणस्य.
 5 A चैव for नैव. C reads the line thus—हलप्रसारणं कृत्वा कर्षणं यः
 पुनश्चरेत्. D चैव कृत्वाः for नैव...यः.
 6 A transposes कृषिं वृथा. C वृथा (D मुदा) for वृथा. D बलमर्थेण
 for बलदर्पेण.

मृत् सुवर्णसमा माधे कुम्भे रजतसन्निभा ।
 चैत्रे ताम्रसमा प्रोक्ता धान्यतुल्या तु माधवे ॥१५४॥
 ज्यैष्ठे तु मृत्समा ज्ञेया आषाढे कर्दमान्विता ।
 निष्फला कर्कटे चैव हलैरुत्पादिता तु या ॥१५५॥

5 तथा च पराशरः—

हेमन्ते कृष्यते हेम वसन्ते ताम्ररूप्यकम् ।
 धान्यं निदाघकाले तु दारिद्र्यं तु घनागमे ॥१५६॥

अथ बीजस्थापनविधिः—

माधे वा फाल्गुने मासि सर्वबीजानि संहरेत् ।
 शोषयेदातपे सम्यक् नैवाधो विनिधापयेत् ॥१५७॥

10

- 1 A फाल्गुने रजतोपमा for कुम्भे...सन्निभा.
  - 2 B ख्याता for प्रोक्ता, च for तु. D धातु for धान्य, राधवे (!) for माधवे.
  - 3 B मृदेव विज्ञेया for तु...ज्ञेया, कर्दमाद्वया for कर्दमान्विता.
 C प्रोक्ता for ज्ञेया. D मृत्तिका तुल्या आषाढे for मृत्...आषाढे.
  - 4 C °पादिता (ता ?) महो for उत्पादिता तु या. D हलैरुत्पादिता तथा for हलै...या.
  - 5 C omits the entire line, and D omits तथा च.
  - 6 A रूप्यके (B रौप्यकं) for रूप्यकम्. D reads the line thus—हेमन्ते तु कृषिर्हेम वसन्ते ताम्रमुच्यते.
  - 7 A च for तु. C हिमागमे for घनागमे. D धन्या for धान्यं, जलदागमे for तु घनागमे.
  - 8 A omits स्थापन. C बीजस्थापनं for बीज...विधिः. D reads बीजस्थापनं for this line.
  - 9 A, D च for वा, वापि (also B) for मासि, संप्रहेत् for संहरेत्.
 B °बीजस्य संप्रहः for °बीजानि संहरेत्.
  - 10 B नीहारे for नैवाधो, C अपयेत् for आतपे, विनिवारयेत् for विनिधापयेत्.
 D शोषयित्वातपेनैव for शोषयेत्...सम्यक्.
- 9-10 Appear to have been taken by Raghunandana, in *Jyotistattva*, p. 690, from the *Kṛtya-cintāmaṇi*, with वापि for मासि, संप्रहेत् for संहरेत् and शोषयेत्तापयेद् रीद्रे रासी ऋपनिधापयेत् for line 10.

बीजस्य पुटिकां कृत्वा विधान्यं तत्र शोधयेत् ।
 बीजं विधान्यसंमिश्रं फलहानिकरं परम् ॥१५८॥
 एकरूपं तु यद्वीजं फलं फलति निर्भरम् ।
 एकरूपं प्रयत्नेन तस्माद्वीजं समाचरेत् ॥१५९॥
 सुदृढं पुटकं कृत्वा तृणं छिन्द्यात् विनिर्गतम् ।
 अच्छिन्नतृणके ह्यस्मिन् कृषिः स्यात् तृणपूरिता ॥१६०॥
 न वल्मीके न गोस्थाने न प्रसूतानिकेतने ।
 न च बन्ध्यावति गोहे बीजस्थापनमाचरेत् ॥१६१॥
 नोच्छिष्टं स्पर्शयेद्बीजं न च नारीं रजस्वलाम् ।
 न बन्ध्या गर्भिणी चैव न च सद्यःप्रसूतिका ॥१६२॥

5

10

- 1 B निधानं for विधान्यं. C पुटकान् for पुटिकां, बद्धा for कृत्वा, शोष (ध ?) येत्.
 D बीजसंपुटिकां for बीजस्य पुटिकां.
- 2 A संश्लिष्टं (D संसर्गं) for संमिश्रं, मतं for परम. B निधाय for विधान्य.
- 3 C वर्णं for रूपं, असारो (?) पि फलप्रदम् (D निःसारोऽपि फलप्रदम्)
 for फलं...निर्भरम्.
- 4 A तथा for तस्मात्. B समाचरेत् for समाचरेत्. C वर्णं for रूपं.
 D तु यत्नेन for प्रयत्नेन.
- 5 A तृणच्छेदं विनिर्दिशेत् (C तृणं छिन्त्वा विनिर्मि(?)तं) for तृणं...निर्गतम्.
 B, C बद्धा for कृत्वा.
- 6 A बीजे for ह्यस्मिन्. C अविच्छिन्ने तृणे तत्र for अच्छिन्न...ह्यस्मिन्,
 पौडिता for पूरिता. D अविच्छिन्नं यदा यत्र for अच्छिन्न...ह्यस्मिन्.
- 7 A omits it. D चोदगते लांगले सूतिकाग्रहे for गो...निकेतने.
- 8 Omitted by A. B, C •वती for •वति. D दुष्टान्विते for बन्ध्यावति.
- 9 A, B नोच्छिष्टः (B नोच्छिष्टं) संस्पृशेद्बीजं न च नारी रजस्वला.
 D reads नोच्छिष्टस्पर्शनं बीजं नारो वापि रजस्वला.
- 10 B, A गर्भिणी for गर्भिणी, तथा for न च.

घृतं तैलं च तक्रं च प्रदीपं लघणं तथा ।
बीजोपरि भ्रमेणापि कृषको नैव कारयेत् ॥१६३॥

तथा च गार्ग्यः—

दीपाम्निधूमसंसृष्टं वृष्ट्या चोपहतं च यत् ।
वर्जनीयं सदा बीजं यद्गतेषु पिधापितम् ॥१६४॥
प्रोथितं मिश्रितं बीजं भ्रान्त्या न निर्वपेत् क्वचित् ।
विधान्यं गुडकोन्मिश्रं तद्बीजं बन्ध्यतां व्रजेत् ॥१६५॥
कृषाणसारकेदारवृषनीरदसञ्चयाः ।
सर्वे ते बन्ध्यतां यान्ति बीजे बन्ध्यत्वमागते ॥१६६॥

- 1 Omitted by A. C transposes तैलं च and तक्रं च.
- 2 Omitted by A. C स्थापयेत् for कारयेत्.
- 4 A तु for च. B धूप for धूम, संसृष्टं for संसृष्टं. C धूमाम्निदीप for दीपाम्निधूम. D आमध्योच्छिष्टनिन्दितं (?) for वृष्ट्या ...यत्.
- 5 A तदा for सदा, मतस्यबन्धनसंयुतं (C यद्यदण्डनिपातितं) for यद्... पिधापितं. D बन्ध्योदकया निरोक्षितं for यद्...पिधापितम्.
- 4-5 Appear to have been taken by Raghunandana, in *Yogistattva* (*Smṛti-tattva*, I, p.p. 690-691), from the *Kṛtya cintāmaṇi*, with दीपाम्निना च for दीपा...धूम, तथा for सदा, यथा स्यात् कीटसमन्वितम् (an obvious metrical irregularity) for यद्...पिधापितम्.
- 6 A चापि for बीजं, कदापि च न कारयेत् for भ्रान्त्या...क्वचित्.
B बीजसंमिश्रं for मिश्रितं बीजं. C, D नो for न. D प्रोथितं (?) for प्रोथितं, मिश्रबीजं तु for मिश्रितं बीजं, निर्वपेत् for निर्वपेत्.
- 7 B विधानं गुण्डमिश्रं for विधान्यं गुडकोन्मिश्रं. D पुटकान्यस्तं for गुडकोन्मिश्रं.
- 8 A, D वृष्टिः for वृष. B लांगलकादयः for नीरदसञ्चयाः. C ईशान for कृषाण. D कृषाणः सारकेदारो for कृषाण...केदार, सन्ततिः for सञ्चयाः.
- 9 A सर्वं च for सर्वे ते, यान्ति for यान्ति. D यदि बीजं विनिन्दितं for बीजे...आगते.

तिलधान्ययवानां च विधिरेष प्रकीर्तितः।

बीजे यत्नमतः कुर्याद् बीजमूलाः फलश्रियः ॥१६७॥

अथ बीजवपनविधिः—

वैशाखे वपनं श्रेष्ठं ज्यैष्ठे तु मध्यमं स्मृतम् ।

आषाढे चाधमं प्रोक्तं श्रावणे चाधमाधमम् ॥१६८॥

रोपणार्थं तु बीजानां शुचौ वपनमुत्तमम् ।

श्रावणे चाधमं प्रोक्तं भाद्रे चैवाधमाधमम् ॥१६९॥

उत्तरात्रयमूलेन्द्रमैत्रपैत्रेन्दुधातुषु ।

हस्तायामथ रेवत्यां बीजवपनमुत्तमम् ॥१७०॥

विष्णुपूर्वाविशाखासु याम्यरौद्रानिलाहिषु ।

बीजस्य वपनं कृत्वा बीजमाप्नोति मानवः ॥१७१॥

1 A तु for च. B यवादीनां for यवानां च. In place of this line, D reads बीजधान्यं तथा चिन्त्यं यत्नेन परिशोधयेत्.

2 A प्रकुर्वीत for अतः कुर्यात्. B फलादयः for फलश्रियः.

4 A, D च रोहिणीरवौ (C मध्यममुच्यते) for तु...स्मृतम्.

5 B प्राहुः for प्रोक्तं.

N. B. Raghunandana, in the *Iyotistattva* (p. 689), attributes the following lines to Parāśara :—

वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवौ ।

अतःपरस्मिन्नधमं न जातु श्रावणे शुभम् ॥

6 C रोपणं for वपनं.

7 D मध्यमं for चाधमं and मध्यमध्यमम् for चैवा...धमम्.

Note: Bet. 4 and 6, D reads हेममाषाम्बुसिक्तस्य बीजस्य वपनं शुचिः ।

इन्द्रं च मनसा ध्यात्वा प्रशस्तं वपनं चरेत् । रोपणार्थं तु बीजानां शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥ Bet. 5 and 6, A adds विधानं सर्वं बीजानां शुचौ रोपणमुत्तमम्.

8 C ०मूलेन्द्रा for ०मूलेन्द्र. D पुष्येन्दु विष्णुसु for पैत्रेन्दुधातुषु.

9 D बीजस्य वपनं स्मृतम् for बीजवपनमुत्तमम्.

10 A रौद्ररगेषु च for रौद्रानिलाहिषु. B यम for याम्य. D पूर्वश्लेषा for विष्णुपूर्वा, यमधिलाशिवामिषु for याम्य...हिषु.

11 A, B प्राप्नोति for आप्नोति. C वानवा for मानवः. D बीजोत्पत्तिं न विन्दति for बीज...मानवः.

वपने रोपणे चैव वारयुग्मं विवर्जयेत् ।
 मूषिकाणां भयं भौमे मन्दे शलभक्रीटयोः ॥१७२॥
 न वापयेत्सिधौ रिक्ते क्षीणे सोमे विशेषतः ।
 एवं सम्यक् प्रयुञ्जानः शस्यवृद्धिमवाप्नुयात् ॥१७३॥
 5 ज्यैष्ठ्यान्ते त्रिदिनं सार्द्धमाषाढादौ तथैव च ।
 वपनं सर्वशस्यानां फलार्थी कृषकस्त्यजेत् ॥१७४॥
 घृष्टान्ते मिथुनादौ च त्रीण्यहानि रजस्वला ।
 बीजं न वापयेत्तत्र जनः पापाद् विनश्यति ॥१७५॥

तथा च—

10 मृगशिरसि निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची
 भवति क्रतुमती क्षमा वर्जयेत्त्रीण्यहानि ।
 यदि वपति कृषाणः क्षेत्रमासाद्य बीजं
 न भवति फलभागी दारुणश्चात्र कालः ॥१७६॥

2 A शनो (B मन्दे) for मन्दे. D नानारोग for मूषिकाणां.

3 A कारयेत् for वापयेत्. D चन्द्रे for सोमे.

4 A शस्यं (?) for सम्यक्.

5 A. C द्वि for त्रि. D omits the the line.

Note : Bet. 4 and 5, B reads तथा च.

6 Omitted by D. In place of this line, C reads—बीजस्य रोपणं
 कार्यमन्यत् लभ्यते जलम् ।

7 Omitted by C, D

Note : Bet. 6 and 7, B reads तथा च वराहः.

8 A reads the line thus—बीजवापो न कर्तव्यो जातं बीजं विनश्यति । Both
 C and D omit the line.

9 To this D adds गर्गः.

11 B भास्करे for वर्जयेत्. D ऋतुमती खलु पृथ्वी.

13 A शस्यचारुडालपाकः (D मस्य चारुडालतुल्यं) for दारुण...कालः

B लाभो for भागी. C चैव for चात्र.

हिमवारिनिषिक्तस्य बीजस्य तन्मनाः शुचिः ।

इन्द्रं चित्ते समाधाय स्वयं मुष्टिलयं वपेत् ॥१७७॥

कृत्वा धान्यस्य पुण्याहं कृषको हृष्टमानसः ।

प्राङ्मुखः कलसं धृत्वा पठेन्मन्त्रमनुत्तमम् ॥१७८॥

वसुन्धरे महाभागे बहुशस्यफलप्रदे ।

6

देवराज्ञि नमोऽस्तु ते शुभगे शस्यकारिणि ॥१७९॥

रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु ।

सुस्था भवन्तु कृषका धनधान्यसमृद्धिभिः ॥१८०॥

- 1 A हेम for हिम. B reads the line thus—हिमेन वारिणा सिक्कं बीजं शान्तमनाः शुचिः. D reads it with variations at a different place (See footnote 7 under v. 169)
- 2 D वपनं तु समाचरेत् for स्वयं...वपेत्.
- 1-2 Appear to have been attributed by Raghunandana, in *Iyotistattva* (*Smṛti-tattva*, I. p. 688), to Devala with विलिप्तस्य for निषिक्तस्य, बीजस्योन्नयतः for बीजं तन्मनाः
- 3 B, C कृषका हृष्टमानसाः for कृषको...मानसः. C कृषका वपेच्च (?) for पुण्याहं कृषका. D reads the line thus—ततः चेतं समासाय कृषकाधिष्ट (°हृष्ट ?) मानसः ।
- 4 B, C °मुखः for °मुखः. B पठेयुर्मन्त्रमुत्तमम् for पठेन्मन्त्रमनुत्तमम्. C कृत्वा (D स्थाप्य) for धृत्वा. D पठित्वा मन्त्रमुत्तमम् for पठे...मम्.
- 5 A ओं वसुधे शिवदे भद्रे (B वसुधे हेमगर्भासि) for वसु...भागे. D शिवे मातः for महाभागे.
- 4-5 Attributed by Raghunandana, in the above work, p. 688, to Devala, with गृह्य for धृत्वा, इमं मन्त्रमुदीरयेत् for पठे...मम् and त्वं वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे for line 5.
- 6 B reads—वसुपूज्ये नमस्तुभ्यं वसुपूर्णास्तु मे कृषिः. C तुभ्यं for अस्तुते D देवाराध्य (ध्ये ?) for देवराज्ञि, तेऽस्तु for अस्तु ते, शुभदे for शुभगे.
- 7 In place of this line, B reads—रोपयिष्यामि धान्यानां वृक्षबीजानि प्रावृषि. D reads the line thus—रोपिणी (?) सर्वशस्यानां कालोदरः प्रसीदतु. This line is attributed to Devala in the *Iyotistattva*, p. 688.
- 8 D समन्विताः for समृद्धिभिः.

कृत्वा तु वपनं क्षेत्रे कृषकान् घृतपायसैः ।

भोजयित्वा सुभोज्येन निर्विघ्ना जायते कृषिः ॥१८१॥

अथ मयिकादानम्—

बीजस्य वपनं कृत्वा मयिकां तत्र दापयेत् ।

5 तदभावेन बीजानां समजन्म न जायते ॥१८२॥

अथ रोपणविधिः—

वपनं रोपणं चैव बीजं स्यादुभयात्मकम् ।

वपनं रीगनिर्मुक्तं रोपणं सगर्दं सदा ॥१८३॥

न वृक्षरूपं धान्यानां बीजाकर्षणमाचरेत् ।

10 न फलन्ति वृद्धाः सर्वे बीजाः केदारसंस्थिताः ॥१८४॥

1 A रोपणं for वपनं. B इति प्रणम्य वसुधां for कृत्वा...क्षेत्रे.

D संयताः क्षीरभोजनम् for कृषकान्...पायसैः.

Note: Bet. 2 and 3, B adds—वासनो नित्यवर्षां स्नात्रित्यवर्षास्तु तोयदाः ।

शस्यसम्पत्तयः सर्वाः सफलाः सन्तु नीरुजः ॥

2 B गृही भूरि निर्विघ्नां कुरुते कृषिम् for सुभोज्येन...कृषिः. C यदा देवि for सुभोज्येन. D तस्मादब्दमुखी च स्यात् for भोजयित्वा सुभोज्येन.

3 B, D मदिका for मयिका.

Note: Bet 4 and 5, C adds—रक्तबीजं वपेत् क्षेत्रे सूर्ये भौमेऽथ भूपती ।

चन्द्रे शुके शुकधान्यं पीतं सौम्ये गुरावपि ॥ कृष्णधान्यस्य यद्बीजं वपेत्तत्र शनी वृषे । एतद् व्यस्तं न कर्तव्यं फलहानिफलादिह ॥

4 B, D मदिकां for मयिकां. C, D धान्यस्य for बीजस्य.

5 B विनामदिप्रदानेन for तदभावेन बीजानां. C शस्य for सम.

D omits the line.

6 Omitted by A. B inserts धान्य bet. अथ and रोपण.

C विधानम् for विधिः.

8 A दोष (B, C गद) for रोग. B त्रिदुः (D स्पृतम्) for सदा.

9 B रूप for रूपं. C बीजरोपणं for बीजाकर्षणं. D नो for न, बीज for बीजा.

10 B drops सर्वे, and inserts वृद्धाः bet. बीजाः and केदार. C च सत्कार-
होनाः केदारभूमयः for वृद्धाः...संस्थिताः. D reads the line thus—
फलेच्छकता (?) लब्धं केदारे बीजमस्थितम्.

हस्तान्तरं कर्कटे च सिंहे हस्तार्द्धमेव च ।
रोपणं सर्यशस्यानां कन्यायां चतुरङ्गुलम् ॥१८५॥

अथ धान्यकट्टनविधिः—

आषाढे श्रावणे मासि धान्यमाकट्टयेद्बुधः ।
अनाकट्टं तु यद्धान्यं यथा बीजं तथैव हि ॥१८६॥ 5
कर्कटे कट्टयेद्धान्यमवृष्टौ कृषितत्परः ।
भाद्रे चार्द्धफलप्राप्तिः फलाशा नैव चाश्विने ॥१८७॥
न निम्नभूमौ धान्यस्य कुर्यात् कट्टनरोपणे ।
न च सारप्रदानं तु तृणमात्रं तु शोधयेत् ॥१८८॥

- 1 A तस्यार्द्धं for हस्तार्द्धं. D हस्तात् त्रयं for हस्तान्तरं, च धनुमनयोः (?) for हस्तार्द्धं...च.
- 2 B धान्यानां for शस्यानां. D च महत्फलं for चतुरङ्गुलम्.
- 3 B धान्यकट्टनम् (C धान्यकचवालवपनम्) for धान्य...विधिः. D reads the line as—अथ धान्याकारः ।
- 4 A प्रधानं कट्टनं स्मृतं for धान्य...बुधः. B चैव (D वापि) for मासि. C कट्टा वपेद्बुधः for आकट्टयेद्बुधः. D आवर्तयेद् for आकट्टयेद् ।
- 5 A, B अनाकट्टं (D अनाकारि) for अनाकट्टं. A जाति for बीजं, च (also D) for हि.
- 6 B, C भाद्रे च for कर्कटे. C कट्टापयेत् for च कट्टयेत्. D omits the line.
- 7 A फलशून्यमथाश्विने for फलाशा...चाश्विने. C कार्तिके for आश्विने, D फलं प्रोक्तं for फलप्राप्तिः, कन्यके for चाश्विने. Before this line, D reads—भाद्रे चावर्तितं धान्यं संपूर्णं फलवद्भवेत् । आश्विने कार्तिके चैव तृणाद्यं फलवर्जितम् ॥
- 8 B विज्ञ (C अरिन्द ?) for निम्न. B धान्यानां for धान्यस्य. D omits the line.
- 9 C च for first तु, हि for last तु. D omits the line, and reads, instead बन्ध्यं फलं विज्ञानीयाद्धान्यं चेत्तत्त रोपितं ।

अथ धान्यनिस्तृणीकरणम्—

निष्पन्नमपि यद्धान्यं न कृतं तृणवर्जितम् ।
 न सम्यक् फलमाप्नोति तृणक्षीणा कृषिर्भवेत् ॥१८९॥
 कुलीरभाद्रयोर्मध्ये यद्धान्यं निस्तृणं भवेत् ।
 तृणैरपि तु संपूर्णं तद्धान्यं द्विगुणं भवेत् ॥१९०॥
 द्विवारं आश्विने मासि कृत्वा धान्यं तु निस्तृणम् ।
 अथ पाकविहीनं हि धान्यं फलति माषवत् ॥१९१॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन निस्तृणां कारयेत् कृषिम् ।
 निस्तृणा हि कृषाणानां कृषिः कामदुघा भवेत् ॥१९२॥

1 C drops धान्य. D वितृणी for निस्तृणी.

2 B अकृत्वा (C कुर्यात्) for न कृतं.

3 In place of this line, A, D read कुलीरभाद्रयोर्मध्ये तद्धान्यं निष्फलं (C निस्तृणं) भवेत्.

5 A omits the line. C च for तु.

Note : A reads line 8 in place of l. 6, and reads l. 6 after the line द्विवारं भाद्राश्विनयोः कुर्याद् धान्यं तु निस्तृणं inserted bet. कुलीर etc. and निष्पन्नं etc.

6 C धान्यस्य for धान्यं तु, A भाद्राश्विनयोः for आश्विने मासि.

7 C कृतं for धान्यं, माष for माष.

7-9 Omitted by A.

Note : For the verses from 189-192, D reads the following verses :—विषयं स्यात् तद्धान्यं यदि तृणवर्द्धितम् । कुलीरभाद्रयोर्मध्ये तस्मात्तृणानि शोधयेत् ॥ तृणैरपि च संपूर्णं यद्धान्यं वितृणीकृतम् । संपूर्णं फलवत्सस्यं कृषाणाः फलभागिनः ॥ कुलीरभाद्रयोर्मध्ये तस्मात् सर्वं सुनिश्चितम् । यन्नतो बोधयित्वा तु धान्यं कुर्यान्निरामयम् ॥ न च सारप्रदानं तु तृणमालं तु शोधयेत् । भावणे यन्नतः कुर्यान्नचोत्सिंहे समाचरेत् ॥ तृणोद्यैः परिपूर्णं चैत् कृषिः फलवती कथम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वितृणां कारयेत् कृषिम् ॥ निस्तृणाहिकृषाणेन कृषिः कामदुघा भवेत् । धनधान्यसमायुक्ताः कृषाणाः फल-भागिनः ॥

अथ भाद्रजलमोक्षणम्—

नैरुज्यार्थं हि धान्यानां जलं भाद्रे विमोचयेत् ।

मूलमात्रार्पितं तत्र कारयेज्जलरक्षणम् ॥१९३॥

भाद्रे च जलसंपूर्णं धान्यं विविधबाधकैः ।

प्रपीडितं कृषाणानां न दत्ते फलमुत्तमम् ॥१९४॥

5

अथ धान्यद्वयाधिखण्डनमन्त्रः—

ओं सिद्धिः श्रीगुरुपादेभ्यो नमः । स्वस्ति हिमगिरिशिखरशङ्खकुन्देन्दु-
धवलशिलातटात् नन्दनवनसमायतनात् परमेश्वरपरमभट्टारकमहाराजाधि-
राजधीमद्रामपादा विजयिनः समुद्रतटे अनेकशतसहस्रवानरगणमध्ये
स्वरनस्वरचरणोद्धूलांगूलं पवनसुतं वातवेगं परचक्रप्रमथनं श्रीमद्भ्रूमन्तमा- 10
हापयान्त कुशलमन्यस्य—

अमुकगोत्रस्य श्रीअमुकस्य क्षेत्रखण्डमध्ये वाता भाग्भा भान्ती... (?)
शाङ्गीगान्धीपाण्डरमुण्डीडूलीशृङ्गारीकुमारीमडकादयः । अजाचटकशुक-
शुकरमृगमहिषवराहपतङ्गादयश्च सर्वे शस्योपघातिनो यदि त्वदीयवचनेन
तत् क्षेत्रं न त्यजन्ति तदा तान् वज्रलांगूलेन ताडयिष्यसीति ओँ आँ 15
घाँ घीँ घूँ घः *

1 B, D अथ भाद्रे जलमोचनम्.

2 A, C तु for हि. D निरुज्यार्थं for नैरुज्यार्थं.

3 B मूलमात्रं तु संस्थाप्य for मूल...तत्र, मोक्षणं for रक्षणम्. D ०म.प्यायितं
(?) for मात्रार्पितं. C omits the line.

4 Omitted by C. D चेत् for च.

5 B दत्ते for दत्ते. D पूरितं, कृषाणो हि नादत्ते for कृषाणानां...दत्ते.

6 C अथ धान्यखण्डनार्थं मन्त्रः. D अथ धान्यादिबाधकाखण्डनार्थं मन्त्रः.

* The incantation is substantially the same in all the versions with minor variations.

After line 15, B adds इमं मन्त्रं विश्वकर्णकेन केतकीदले लिखित्वा मुक्त-
केशोमादित्यवारे क्षेत्रस्यैशान्यां शस्यमध्ये मज्जरीषु बन्धयेत् । मतान्तरे धान्य-
व्याधिखण्डनमन्त्रः । (In view of the fact that the *mantra* has no
practical interest or importance, and it can be read in print,
it is not reproduced here). For another version of this
incantation, see *Jyotistattva*, p. p. 689-690.

लिखित्वालककेनापि मन्त्रं शस्येषु बन्धयेत् ।
न व्याधिकीटडिंघ्राणां भयं तन्न भवेत् क्वचित् ॥१९५॥

अथ जलरक्षणम्—

आश्विने कार्तिके चैव धान्यस्य जलरक्षणम् ।
न कृतं येन मूर्खेन तस्य का शस्यवासना ॥१९६॥
यथा कुलार्थी कुरुते कुलस्त्रीपरिरक्षणम् ।
तथा संरक्षयेद् वारि शरत्काले समागते ॥१९७॥
अथ कार्तिकसंकान्त्यां श्रेत्रे च रोपयेन्नलम् ।
केदारेशानकोणे च सपत्नं कृषकः शुचिः ॥१९८॥

- 1 A appears to have omitted the line. B °नैतन्मन्त्रं for °नापिमन्त्रं. D reads the line as एतन्मन्त्रं लिखित्वा तु सस्यमध्ये तु बन्धयेत्.
- 2 A reads thus तदा व्याधिकीटखगानां भयं न भवेत् क्वचित् ।
- 1-2 These lines are said to be taken, in the *Jyotistattva* (p. 68g), from the *Devī-purāna* as quoted in the *Dāna-ratnākara*.
- 3 Before this line, C adds—स्वस्ति किष्किःधावासात् प्रकटितपदुपराक्रम-कान्तार्धेन (?) चय चकितभयकृतलिभुवनपरमेश्वरभट्टारकराजाधिराजश्रीमद्भूतमत्पादा विजयिनः कृमिकीटपतङ्गमूषिकवाताभाम्भाभाम्भी पाण्डुरमुण्डी दधितंकादीन् सर्वान् शस्यघातकान् समादिशन्ति—अमुकगोत्रस्य श्रीअमुकस्य क्षेत्रे दह दह पच पच मध मध हूँ स्वाहा कक्षान्तर (?) गर्जति वायुपुत्र इति ।
- 4 C मासि for चैव.
- 5 Omitted by A. D नो for न, धान्य for शस्य.
- 6 C कुलस्त्री for कुलार्थो, कुलस्य for कुलस्त्री. D omits the line and reads instead—महातापेन शुष्के तु जले धान्यकृतिः कृतः.
- 7 A तद्वत् (C तथापि, D तस्मात्) for तथा. C drops सं. A, D समागमे for °गते. C... (?) हिमागमे for शरत्... समागते.
- 8 A rather illegible. B reads—घटप्रवेशसंकान्त्यां रोपयेत् तु नलं तथा । D आनले (?) रोपयं ततः.
- 9 B केदारेशान for केदारेशान. D कोणेषु for कोणे च, सुजातः for सपत्नं.

*Note: Bet. 8 and 9, D adds—नानीषधिसमायुक्तं शीबरासौ समाचरेत्.

ततो गन्धैश्च माल्यैश्च धूपैश्च सुमनोहरैः ।
 पूजयित्वा नलं तत्र पूजयेद्धान्यवृक्षकान् ॥१९९॥
 दधि भक्तं च नैवेद्यं पायसं च विशेषतः ।
 ततो दद्यात् प्रयत्नेन तालास्थिशस्यमेव च ॥२००॥

तदर्थमन्त्रः—

5

बालकास्तरुणा वृद्धा ये चान्ये धान्यवृक्षकाः ।
 ज्येष्ठा वापि कनिष्ठा वा सगदा निर्गदाश्च ये ॥२०१॥
 आह्वया द्वि सुषेणस्य राघवस्य पृथोरपि ।
 ताडिता नलदण्डेन सर्वे स्युः समपुष्पिताः ॥२०२॥

- 1 B reads—गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च शुक्रवस्तैर्विशेषतः. C दीपैश्च धूपैः पुष्पो-
 च्योत्तमैः for माल्यैश्च...मनोहरैः. D reads—ततो गन्धैः सुमाल्यैश्च
 शुक्रपुष्पै (पुष्पैः ?) शुभा (?) क्षतेः ।
- 2 A reads—प्रोपयित्वा बलिं (?) क्षेत्ते पूजयेद्धान्यवृक्षकान्. C omits the
 line. D बलिं for नलं.
- 3 C भक्तैश्च नैवेद्यैः पायसैः for भक्तं च नैवेद्यं पायसं. D reads—दधिभक्तिक
 नैवेद्यैर्घृतपायसपिष्टकैः.
- 4 B तालाष्टी for तालास्थि.
 D तालसासं फलानि च for तालास्थि...च.
- 5 Omitted by A, D.
 C तदर्थमन्त्रपाठः ।
- 6 B सन्ति ये for ये चान्ये. C reads the line thus—बालिशास्तरुणा वृद्धा
 ये चान्ये धान्यभूषाः.
- 7 B ज्येष्ठाश्चापि for ज्येष्ठा वापि. C, D बाध for वापि. D निर्गमाः
 संगताश्च for सगदा निर्गदाश्च.
- 8 B, D भोमसेनस्य for द्वि सुषेणस्य, रामस्य च (also C) for राघवस्य.
 D वेनस्य च for राघवस्य.
- 9 A portion bet. ताडिता and सर्वे corrupt.
 D reads—तारिता (?) आनलीदण्डेन सर्वे स्युः समपुष्पिताः ।

समपुष्पत्वमासाद्य शीघ्रं फलन्तु निर्भरम् ।
 सुस्था भवन्तु कृषका धनधान्यसमन्विताः ॥२०३॥
 प्रोपयित्वा नलं क्षेत्रे मन्त्रेणानेन च क्रमात् ।
 धान्यवृद्धिं परां प्राप्य नन्दन्ति कृषका जनाः ॥२०४॥
 नलं तु धटसंक्रान्त्यां क्षेत्रे नारोपयन्ति ये ।
 असमा बन्ध्यपुष्पाश्च तेषां स्युर्धान्यजातयः ॥२०५॥

5

अथ मार्गे मुष्टिग्रहणम्—

ततो मार्गे तु संप्राप्ते केदारे शुभवासरे ।
 धान्यस्य लवनं कुर्यात् सार्द्धं मुष्टिद्वयं शुचिः ॥२०६॥

- 1 A समपुष्पं समासाद्य for सम...मासाद्य, फलथ for फलन्तु, B फलन्त्याद्यु च for शीघ्रं फलन्तु, C निर्भराः for निर्भरं, D भवन्तु for फलन्तु.
- 2 C समृद्धिभिः for समन्विताः.
- 3 A नलिं (बलिं ?) for नलं, B, D रोपयित्वा for प्रोपयित्वा, C कृषकाः for च क्रमात्, D नलिं (नलिं ?) for नलं, मन्त्रैरेभिस्तु संक्रमे for मन्त्रेणानेन...क्रमात्.
- 4 A धान्यवृद्धिकरीं पूजां प्रकल्प्य नन्दते कृषका जनाः.
 C कृषकोत्तमाः for कृषका जनाः, D नन्दन्तु कृषकोत्तमाः for नन्दन्ति...जनाः.
- 5 A अनलिं (?) (C अनलं) for नलं तु, D reads—आननी (?) धटं च संक्रान्त्यां क्षेत्रे चारोप्य मानवाः.
- 6 B विषमा for असमा, C असमासम for असमाबन्ध्य, D reads—कृषकः फलमाप्नोति यथेष्टं नात्र संशयः.
- 7 D reads—अथ मार्गशीर्षे धान्यमुष्टिग्रहणम्. Before this line, C adds—अथ लक्ष्मीर्दोहददानमन्यमतम्—कार्तिकाश्विनयोर्मध्ये संक्रान्त्यां च निशागमे । ज्ञेयं गत्वा महालक्ष्मीः पूजितव्या प्रयत्नतः ॥ अन्नैर्बहुविधेष्वपि पिष्टकैः फलमूलकैः । गन्धैर्दोषैस्तथा धूपैर्नैवेद्यैर्विधेरपि ॥ लक्ष्मीं संपूज्य यत्नेन गन्धपुष्पादिभिर्नरः । लक्ष्मि देवि महाभागे पश्यानाभयदाविह । समागच्छ गृहं मेऽथ धनधान्यसमन्विता ॥ इत्यावाह्य पूजयित्वा यथाविधि नैवेद्यं दत्त्वा अघोरक्षेत्रपालाय (पालाय ?) दग्धमीनसहितं भक्तं दत्त्वा प्रणमेत्—
 लक्ष्मि त्वं सर्वभूतानां यथा वससि नित्यशः । स्थिरा भव तदा देवि मम जन्मनि जन्मनि ॥ ततो दण्डहस्तो भ्रमन् क्षेत्रं देवीं पुनर्गतः प्रोपयित्वा नलं क्षेत्रं मन्त्रमेतमुदीरयेत् । बालिशो इत्यादि । ततो भीमं पिष्टमयं क्षेत्रे संस्थाप्य पिष्टमयो लक्ष्मीं गृहीत्वा क्षेत्रतो गृहं नयेत् । लक्ष्मीं स्तम्भमूले आवाह्य पूजयेत् ।
- 8 C मार्गं for मार्गे.

गन्धैः पुष्पैश्च नैवेद्यैर्धूपैश्च धान्यवृक्षकान् ।
 पूजयित्वा यथान्यायमीशाने लवनं चरेत् ॥२०७॥
 ततस्तन्मस्तके कृत्वा सम्मुखं शीर्षकान्वितम् ।
 स्पृष्ट्वा न किमपि कापि व्रजेन्मौनेन मन्दिरम् ॥२०८॥
 सप्तपर्थां ततः पादं दत्त्वा मुख्यनिकेतने ।
 प्रविश्य स्थापयेत्तत्र पूर्वभागे सुपूजितम् ॥२०९॥
 न मुष्टिग्रहणं कुर्यात् कदाचिद् धटपौषयोः ।
 श्रेष्ठो मुष्टिग्रहो मार्गे धनधान्यफलप्रदः ॥२१०॥
 सार्द्धं मुष्टिद्वयं मार्गे योऽच्छित्त्वा लवनं चरेत् ।
 पदे पदे विफलता तस्य धान्यं कुतो गृहे ॥२११॥
 रौद्रे माघे तथा सौम्ये पुष्ये हस्तानिलोत्तरे ।
 धान्यच्छेदं प्रशंसन्ति मूले श्रवणवासरे ॥२१२॥

5

10

- 1 B, C transpose नैवेद्यैः and धूपैश्च.
- 2 A—the portion following ईशाने is corrupt.
- 3 C दत्त्वा सम्मुखे for कृत्वा सम्मुखं.
- 4 B न स्पृष्ट्वा कमपि for स्पृष्ट्वा...कापि.
- 6 A, B तत् for तत.
B पुष्यगन्धादिपूजितम् for पूर्व...सुपूजितम्.
- 7 C कार्यं for कुर्यात्. Attributed by Raghunandana to Parāśara in *Iyotistattva* (*Smṛti-tattva*, vol I, p. 690).
- 9 A न च्छेदं समाचरेत् for अच्छित्त्वा...चरेत्.
B सार्द्धं for सार्द्धं.
C अकृत्वा for अच्छित्त्वा.
- 10 C ते विफलास्तेषां for विफलता तस्य.
- 11 A अनले for माघे, चित्रे for सौम्ये, हस्ते च निशाकरे for हस्तानिलोत्तरे.
C पुष्या for पुष्ये.
- 12 B मूलगधवणशोरपि for मूले...वासरे C छिदिं प्रकुर्वन्ति for छेदं प्रशंसन्ति,
मूल for मूले.

व्यतीपाते च भाद्रे च रिक्तायां वैधृतौ तथा ।

भौमार्किकबुधवारेषु मुष्टिसंग्रहणं त्यजेत् ॥२१३॥

अथ मार्गे मेधिरोपणम्—

कृत्वा तु खननं मार्गे समं गोमयलेपितम् ।

आरोपणीयो यत्नेन तत्र मेधिः शुभेऽहनि ॥२१४॥

स्त्रीनाम्ना कर्षकैः कार्यो मेधिर्वृश्चिकभास्करे ।

मेधेर्गुणेन कृषकः शस्यवृद्धिमवाप्नुयात् ॥२१५॥

5

1 A तु विष्टौ च for च भाद्रे च.

B भद्रायां for भाद्रे च.

2 A reads—भौमार्किकं बुधाहे च न मुष्टिसंग्रहणं चरेत्.

Note: Under the heading of मुष्टिसंग्रहणम् (See above), D reads the following verses instead of verses 208-213:—मूलेन्द्रचिह्न-हस्तासुखातिपुष्योत्तरेन्दुषु (?) । शस्तेन्दु (?) योगकरणे तिर्था रिक्ता विवर्जिते ॥ शुके गुरो बुधे चन्द्रे कुजार्कवारवर्जिते । ज्ञातः शुचिः सुवेशध धान्यच्छेदं समाचरेत् ॥

3 A अथ मार्गमेध्यारोपणम्.

D drops मार्गं.

4 A खननं (?) (B खलकं) for खननं, सगोमयविलेपनं for समं...लेपितम्.

D सुसंस्कृतं for तु खननं.

5 A ततो for तत्र.

B रोपणीया प्रयत्नेन for आरोपणीयो यत्नेन.

D ज्ञानं कुर्यात् प्रयत्नेन for the same portion, शुभान्वितः for शुभेऽहनि.

6 A नाम (C नाम्नी) for नाम्ना. B कृषकैः for कर्षकैः.

B, C कार्यो for कार्यो.

D-the portion following मेधिः is illegible.

7 A सर्वसिद्धि for शस्यवृद्धि. C कृषकाः and अवाप्नुयुः for कृषकः and अवाप्नुयात् respectively. D मेधी for मेधेः.

न्यग्रोधः सप्तपर्णश्च गम्भारी शाल्मली तथा ।
 औदुम्बरी विशेषेण अन्या वा क्षीरवाहिनी ॥२१६॥
 वटादीनामभावे तु कार्यं स्त्रीनामधारिका ।
 वैजयन्तीसमायुक्तो निम्बसर्षपरक्षितः ॥२१७॥
 धान्यकेशरसंयुक्तस्तृणकर्कटकान्वितः ।
 अर्चितो गन्धपुष्पाभ्यां मेधिः शस्यसुखप्रदः ॥२१८॥
 पौषे मेधिर्नचारोप्यः क्रूराहे श्रवणे तथा ।
 शस्यवृद्धिकरो मार्गे पौषे शस्यक्षयप्रदः ॥२१९॥

5

- 1 B, C वा for च. B शाल्मलिः for शाल्मली.
D पर्णानि for पर्णश्च.
- 2 A, B औदुम्बरो. B अन्यो वा क्षीरवांस्तरुः for अन्या...वाहिनी. D reads
औदुम्बरस्य यत्नेन नान्या वा क्षीरवाहिनी.
- 1-2 This verse, said to have been taken from the *Kṛtya-cintāmaṇi*,
occurs in Raghunandana's *Iyotistattva* (*Smṛti-tattva*, I. p.
690) with वटश्च for न्यग्रोधः and औदुम्बरी तथा धात्री या चान्या
क्षीरधारिणी for line 2.
- 3 A न for तु, कार्यः for कार्यो, धारकः for धारिका. Omitted by D.
- 4 B युता मेधि for समायुक्तो (C युक्ता), रक्षिता (also C) for रक्षितः.
Omitted by D.
- 5 B, C संयुक्तो for संयुक्त.
B, C मर्कटक for कर्कटक.
B, C अन्विता for अन्वितः.
- 6 B, C अर्चिता for अर्चितो, प्रदा for प्रदः.
C पुष्पाद्यैः for पुष्पाभ्यां.
- 7 B चारोप्या for चारोप्यः.
- 8 B •करी for •करो, क्षयकरी for क्षयप्रदः.
C omits the line.

कपित्थबिल्ववंशानां तृणराजस्य चैव हि ।

मेधिः कार्यो नरैर्नैव यदीच्छेदात्मनः शुभम् ॥२२०॥

अथ पौषे पुष्ययात्राकथनम्—

अखण्डिते ततो धान्ये पौषे मासि शुभे दिने ।

पुष्ययात्रां जनाः कुर्युरभ्योन्यं क्षेमसन्निधौ ॥२२१॥

परमाप्तं च तत्रैव व्यञ्जनैर्मत्स्यमांसकैः ।

निरामिषैस्तथा दिव्यैः सहिष्णुमरीचान्वितैः ॥२२२॥

1 B तृणराजां तथैव for तृण...हि. C omits the line.

2 A सुखं for शुभं. B, C कार्यो for कार्यो. D नरैर्नापि यदीच्छेच्छुभमात्मनः.

Note: Instead of verses 217-220 (a), D reads—तेषां पत्रं फलं बापि वर्द्धयेन्मेधिशेखरे ॥ मेधिका यः (मेधिः कार्यः ?) शुभे लगने कुराहे भ्रवणेन तु ॥ सस्यवृद्धिकरो मार्गो पौषे सस्यक्षयस्तथा । बयित (?) बिल्वपद्मानां तृणराजां तु नैव च ॥ After line 2, D adds सूर्यवंश... (?) तरुयङ्गवृक्षप्रसूतः पृथ्वीपु... (?) तरुश्वन्मजे बिल्ववृक्षः ॥ जीवे... (?) कपित्थो (?) सुरगुरुदिवसे शास्त्रमस्ती-सप्तपर्णी । सौरेक्षैर्विधा स्युः सकलसुयुता मेधयः सप्त पुरयाः ॥ After the same line, C adds—मूला ज्येष्ठाजुराधा च पुष्यापुनर्वसुमघा । अश्विन्युत्तरपूषा च बुधजीवसितेषु च । स्थिरे लगनेऽमृताह्वये च मेधेः संप्रोपणो वराः ॥ पौषे च पुष्यभ्रवणे क्रमहदिने जया । रिक्तायां कर्कटयोगे मेधिं न रोपयेद् बुधः ॥ कपित्थबिल्ववंशानां तृणरां (?) तथैवसाम् । कार्या नैव शरैर्मैधि य(र्य ?)दि(दी ?)च्छेदात्मनः शुभम् ॥

3 A drops कथनम्.

4 C अघाहते (?) for अखण्डिते. D reads—अखण्डित... (?) धान्ये पौषे सुष्ठु शुभे दिने.

6 D पक्ता (C पक्त्) नवान्नं for परमाप्तं च, मांसजैः for मांसकैः. C व्यञ्जनं for व्यञ्जनैः.

7 B हिष्णुमरीचसंयुतैः (D पायसैः क्षीरमिश्रकैः) for सहिष्णु...न्वितैः. C दिव्यैः for दिव्यैः.

दधिभिश्च तथा दुग्धैराज्यपायसपानकैः ।
 नानाफलैश्च मूलैश्च मिष्टपिष्टकविस्तरैः ॥२२३॥
 एभिः सुदौकितं कृत्वा तदन्नं कदलीदले ।
 भोजयेयुः जनाः सर्वे यथावृद्धपुरःसराः ॥२२४॥
 आचम्य च ततस्तत्र चन्दनैश्च चतुःसमैः ।
 अन्योन्यं लेपनं कुर्युस्तैलैः पक्वैः सुगन्धिभिः ॥२२५॥
 कर्पूरवासितं द्विभ्यं ताम्बूलं गन्धपूरितम् ।
 भक्षयेयुस्ततोऽन्योन्यं परिधाय नवाम्बरम् ॥२२६॥
 पुण्यैराभरणं कृत्वा नमस्कृत्य शचीपतिम् ।
 गीतैर्नृत्यैश्च वाद्यैश्च कुर्युस्तत्र महोत्सवम् ॥२२७॥
 ततश्च हर्षिताः सर्वे मन्त्रं श्लोकचतुष्टयम् ।
 हस्तसंपुटकं कृत्वा पठेयुर्विष्य भास्करम् ॥२२८॥

5

10

- 1 A दधिभक्तेः for दधिभिश्च. B मिश्रितैः for पानकैः. For this line, D reads—यदि दुग्धघृतैस्तद्वन्नानोपायनरूपकैः.
- 2 C पिण्डमण्डैश्च for नानाफलैश्च. D नानामूलफलैः पक्वैः for नाना...मूलैश्च.
- 3 D सुसंस्कृतं for सुदौकितं.
- 4 A reads—भोजयेत् स्वजनान् सर्वान् यथावृद्धपुरःसरान्. C परंपराः for पुरःसराः.

Note: Bet. 3-4 D adds—लक्ष्मीमन्त्रं पृथुं वेनं पूजयित्वा निवेद्य च ।

- 5 A गन्धादिना शचीपतिं for चन्दनैः...समैः. C तेषु for तत्र, वा (also D) for च. D क्षेते for तत्र.
- 6 C वायुहसंभवैः for पक्वैः सुगन्धिभिः. D मन्त्रैः (रभ्यज्ञैः ?) गन्धसंभवैः for तैलैः...गन्धिभिः.
- 7 B धूपितं for पूरितम्. D घृतधूपिताः for गन्धपूरितम्.
- 8 B प्रपूर्णास्यं for ततोऽन्योन्यं.
- 9 C नमस्तुत्य for नमस्कृत्य.
- 10 B transposes नृत्यैश्च वाद्यैश्च. C गीत for गीतैः.

Note: 6-10 These lines are not read by A which reads instead—
पूजयेत्तत्र ग्रीतेन (?) मानसेन महोत्सवैः.

- 11 A, B तु for च.
- 12 C ईक्षिताक्षरम् for वीक्ष्य भास्करम्. A हस्तयोः संपुटं for हस्तसंपुटकम्. D वाच्युतं for भास्करम्.

क्षेत्रे चाखण्डितधान्ये पुष्ययात्राप्रभावतः ।
 अस्माभिर्मानिता सर्वैः सास्मान् पातु शुभप्रदा ॥२२९॥
 कर्मणा मनसा वाचा ये चास्माकं विरोधिनः ।
 सर्वे ते प्रशमं यान्तु पुष्ययात्राप्रभावतः ॥२३०॥
 6 धान्यवृद्धिर्यशोवृद्धिः प्रवृद्धिर्दारपुत्रयोः ।
 राजसंमानवृद्धिश्च गवां वृद्धिस्तथैव च ॥२३१॥
 मन्त्रशासनवृद्धिश्च धनवृद्धिरहर्निशम् ।
 अस्माकमस्तु सततं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥२३२॥
 ततः प्रमुदिताः सर्वे व्रजेयुः स्वनिकेतनम् ।
 10 न भोजनं पुनः कुर्युं तस्मिन्नहनि ते जनाः ॥२३३॥

- 1 A, B चाखण्डिते for °खण्डित. B तव देव प्रसादतः for पुष्य...प्रभावतः.
 C क्षेत्रेण रक्षिते for क्षेत्रे चाखण्डित, पुरा कृता for प्रभावतः. D अस्मिन्
 पुष्या यात्रा प्रभावतः.
- 2 A reads पूषेण गमिताः सर्वे समर्था न शुभप्रदाः. B पुष्यन्तु मिलिताः शक्यानि
 शुभकारकाः. D omits the line.
- 3 B transposes कर्मणा and मनसा. For D, see footnote 10 below.
- 4 B and D transpose सर्वे and ते. D नाशमायान्तु for प्रशमं यान्तु,
 प्रसादतः for प्रभावतः.
- 5 B, D पुत्रदारयोः for दारपुत्रयोः. D स्त्रीवृद्धिः (श्रीवृद्धिः ?) for प्रवृद्धिः.
- 6 A omits the line.
- 7 B लक्ष्मी for धन. C गोलगोशाल for मन्त्रशासन, हविर्वृद्धि for धनवृद्धि.
 D कीर्ति for मन्त्र.
- 8 D reads—अस्माकं तु शुभेनेव जातं (तः?) मंपूर्यावत्सरम् (रः ?).
- 9 C पुनरपि for प्रमुदिताः, inserts ते (contrary to metre) bet. अपि
 and सर्वे. D प्रमुदिताः for प्रमुदिताः, the portion bet. सर्वे and ख
 is illegible. A omits the line.
- 10 B मानवाः for ते जनाः. C सु for न, सतः for पुनः. D तद्दिने संयता जनाः
 for तस्मिन्...जनाः. A omits the line.

Note: Bet. lines 8 and 9, D reads अस्माकं मिलिताः सर्वे सुहृदः
 सन्तु मानवाः and the whole of V. 230.

द्वितीय सर्वलोकानां पुष्ययात्रा मनोहरा ।
 पुरा पराशरेणैव कृता सर्वार्थसाधिनी ॥२३४॥
 तस्माद्विद्यं प्रयत्नेन पुष्ययात्राविधानतः ।
 सर्वविघ्नप्रशान्त्यर्थं कार्या शस्यस्य वृद्धये ॥२३५॥
 पुष्ययात्रां न कुर्वन्ति ये जना धनगर्विताः ।
 न विघ्नोपशमस्तेषां कुतस्तद्वत्सरे सुखम् ॥२३६॥
 पौषे मासि ततः कुर्याद्धान्यच्छेदं विचक्षणः ।
 मर्दयित्वा यथायोगमाढकेन प्रमापयेत् ॥२३७॥

5

अथाढकलक्षणम् —

द्वादशाङ्गलकैर्मानैराढकः परिकीर्तितः ।

10

मापनं वामावर्तेन दक्षिणे न कदाचन ॥२३८॥

1 D महोत्सव for मनोहरा

2 C सर्वानु for सर्वार्थ-

D पराशरेणैवमुक्ता for पराशरेणैयंकृता.

3 C प्रयत्नतः for विधानतः.

4 C विनाशाय for प्रशान्त्यर्थं, शस्यकानां प्रवृद्धये (D सम्यक्काले प्रवृद्धये) for कार्या...वृद्धये.

5 D मूढा for जना, दर्पिताः for गर्विताः.

6 C विघ्नप्रशम for विघ्नोपशम, शुभं for सुखम्. D न च तस्य भवेत् for कुतस्तद्वत्सरे.

Note : Lines 1-6 omitted by A.

7 A सदा for ततः.

8 A प्रमाणेन तु for आढकेन प्र. C धान्यं for योगं, प्रमाणयेत् for प्रमापयेत्. D योगे for योगं, प्रचोदयेत् for प्रमापयेत्.

Note : After line 8, B adds—सुप्रमाप्य च तद्धान्यं यथालाभं प्रबन्धयेत् । प्रमादेनापि पौषे तु व्ययं तस्य न कारयेत् ॥ मापनं सर्वशस्यानां वामावर्तेन कीर्तितम् । धान्यानां दक्षिणावर्ते मापनं क्षयकारकम् ॥ वामावर्तेन सुखदं धान्यवृद्धिकरं परम् ॥ D adds प्रमादेनापि तद्धान्यं पौषे व्ययं न कारयेत् । सर्वं धान्यमेकीकृत्य मेढि (धि ?) मूले तु स्थापयेत्.

9 B drops अथ.

10 C reads—द्वादशाङ्गलमानं तु आढकं परिकीर्तितम्. D द्वादशाङ्गलिके (?)... (?) for द्वादश...मानैः.

11 C प्रमापयेच्च धान्यानि वामावर्तेन कीर्तितम्. D मापनं चैव धान्यानां वामावर्तेन कारयेत्. For B, see Note under footnote 8 above.

याम्यावर्तेन धान्यानां मापनं व्ययकारकम् ।
 वामावर्तेन सुखर्वं धाम्यवृद्धिकरं परम् ॥२३९॥
 श्लेष्मातकाम्रपुष्पागकृतमाढकमुत्तमम् ।
 कपित्थपर्षटीनिम्बजनितं दैन्यवर्द्धनम् ॥२४०॥

6 अथ धान्यस्थापनम्—

हस्ताहरित्तये पुष्ये रेवत्यां च प्रजापतौ ।
 यममूलोत्तरे सौम्ये मघार्यां च पुनर्वसौ ॥२४१॥
 जीवे सौम्ये भृगोर्वारे निधने क्रूरवर्जिते ।
 मीनलग्ने शुभे ऋक्षे धान्यस्थापनमुत्तमम् ॥२४२॥

1 A omits the line.

For B, see Note under footnote 8 on last page.

C दक्षिणावर्त for याम्यावर्तेन.

2 Omitted by A. For B, see Note under footnote 8 on last page.

3 Omitted by A and C.

4 Omitted by A and C. D reads—कपित्थनिम्बकण्टकं च वर्जितं
 धान्यमापनम्.

5 A अथ स्थापनं धान्यस्य.

6 B, C हस्ते for हस्ता.

B स्वातौ च पुष्यार्यां for हरि...पुष्ये.

C विलहये for हरित्तये.

7 A याम्यमूलोत्तराशकेऽनुराधार्यां for यम...च.

C बाह्ययां चोत्तरे चैव for यम...सौम्ये.

D यममूलोत्तरे शके for the same portion.

8 A, D जीवसौम्य for जीवे सौम्ये. A रवि...(?) विवर्जिते for निधने...
 वर्जिते. B सौम for सौम्ये, निधन for निधने. D भृगुः for भृगोः, निधनं...
 (?) for निधने...वर्जिते.

9 D शुक्रपक्षे for शुभे ऋक्षे.

ओं धनदाय सर्वलोकहिताय देहि मे धनं स्वाहा ।
 ओं नवधुर्यसहे देवि सर्वकामविवर्द्धिनि कामरूपिणि
 देहि मे धनं स्वाहा ।
 लिखित्वा तु स्वयं मन्त्रं धान्यागारेषु निक्षिपेत् ।
 समृद्धिं च परां कुर्यात् ततो लक्ष्मीं प्रपूजयेत् ॥२४३॥ 5

इति पराशरमुनिविरचितं कृषिपराशरनाम

पुस्तकं समाप्तम् ॥

- 1 B हितार्थाय for हिताय. C drops सर्व. D reads—ओं धर्माय लोक-
हितार्थाय धेहि मे धनमुत्तमम्.
- Before Line 1 B reads—अथ धान्याभ्यन्तरे स्थापनपत्रलिखनम्.
- 2 A धनदे बलदे (C नावहार्यप्रदे) for नव...सहे. C लोक for काम. To
the line C adds देवि त्वं. For this line, D reads धनमस्तु तदा सर्वं समम्.
- 3 D reads प्रणिधेहि (?) मे सर्वं स्वाहा.
- 4 A द्वयं for स्वयं. B reads—इदं मन्त्रद्वयं लिख्य (C लेखयित्वात्विमं मन्त्रं)
for लिखित्वा...मन्त्रं. B, C, D धान्यागारे विनिक्षिपेत् for धान्या...क्षिपेत्.
- 5 C पूजिता प्रतिपूजयेत् for ततो...प्रपूजयेत्. D धान्यराशिं for ततो लक्ष्मीं

Note: After V. 243, B adds—कृषाणलक्षणम् । यः करोति कृषिं
 सम्यक् कृषाणस्तु स उच्यते । अन्नं ददानो विधिवन्निष्ठापः सुप्रियातिथिः ॥
 C adds—अथ धान्यमूल्यज्ञानम्...(?) पुरोवरं मूल्यं पक्षादी लक्षयेत्
 सदा ।... (?) विद्या... (?) धान्यमधः क्रयम् ॥ पौषे मासि त्वमावस्या
 रविभौमशनैश्वरे । तदा महार्घता ज्ञेया अन्यैर्वारैस्तु मृतसमा ॥ दर्शो
 वै पौषमासे यदि भवति तदा शकनक्षत्रयुक्ता । ईषत् सस्यं च सर्वं प्रभवति
 भुवने मूलमे चाल्पमूल्यम् ॥ पूर्वाषाढा यदि स्यात् द्विगुणमतितरं वैश्वदेवे यदा
 स्यात् । दुर्भिक्षं सस्यहानिर्जनमण (गण ?) भयं घोरमुग्रं पृथिव्याम् ॥
 तथा च । रौद्राहियाम्यानिलवाहणेन्द्राणयाहुर्जघन्यानि तथा बृहन्ति । ध्रुव-
 द्विदेवातिभानि च मूलं समानि शेषाणि पुनर्मूनोन्द्राः ॥ बृहत् सुधान्यं कुरुते
 समर्धं जघन्यधिषत्याभ्युदितो महार्धम् । समेषु धिष्णेषु (?) समं हिमांशु
 र्बेदन्यसंदिग्धमिदं महान्तः ॥ संक्रान्तिश्रृङ्गं तिथिवारयुक्तं, इत्याक्षरं रामहृतं
 समस्तम् । एके समर्धं समता द्वितीये, शून्ये महार्धं मुनयो वदन्ति ॥

The colophon differs in the different Mss:—

B—इति श्रीपराशरविरचितः कृषिसंग्रहः ॥

C—इति पराशरमुनिकृता कृषिपद्धतिः समाप्ता ॥

D—इति श्रीपराशरेण विरचितः कृषिपराशरः समाप्तः ॥

ENGLISH TRANSLATION

KRŠI-PARĀŚARA

1. Having saluted Prajāpati, the sage Parāśara lays down reflections on agricultural operations for the welfare of cultivators.

2. Even a Brāhmaṇa, who is versed in the four Vedas, who recites Śāstras and is wise, is possessed by Alakṣmī¹ being humiliated by solicitation.

3. By means of agriculture alone, one, however, ceases to be a suitor. One, taking to agriculture, can become a sovereign monarch in this world.

4. People, even having a surfeit of gold, silver, jewels and garments, beseech the cultivators out of hankering for rice.

5. People have to suffer starvation for want of rice² even if they have gold in the necks, ears and hands.

6. Rice is vitality, rice is vigour too, and rice (indeed) is the means of fulfilment of all the ends (of life). Gods, demons and human beings—all subsist on rice.

7. Rice is produced from paddy, and paddy is not (available) without agriculture. Therefore, having given up all (else) take to agriculture carefully.

8. Blessed is agriculture, holy is agriculture, and agriculture is the life of the creatures. One, though tainted with blemishes like jealousy, is redeemed by honouring guests.

9. He indeed is the best among men, by whom a guest is honoured; by him is honoured the entire world and gods worshipped.

Thus too (says) Parāśara—

10. All agriculture has rainfall at its root, life too has rainfall as its source. Therefore, at the outset, acquire knowledge of rainfall very carefully.

1 Goddess of evil fortune supposed to be constantly at feud with Lakṣmī, Goddess of good fortune.

2 S. P. Roy Choudhuri translates 'anna' as 'food'. (*Agricultural Practices* etc., I. C. A. R., p. 28). But, in V. 7 of our text, the author says *annam hi dbānya-saṃjātam*. Although 'dbānya' may mean any corn or grain, yet it primarily means paddy. Moreover, the rules that follow relate only to paddy. So, we prefer 'rice' to 'food'.

11. Hence, for the knowledge of rainfall, have a correct knowledge of the lord of the year, the minister as well as the cloud and also of the *ādbaka*¹ of water.

Now the determination of the Lord (of year)

12. After multiplying the (number of the) Saka year by 3, and adding 2 (to the product), divide it by 7; the remainder is to be known as King. The fourth from the king is Minister.

13. The sun being the king, rainfall is moderate²; it is severe in the (régime of) moon (lit., lord of night). There is always scanty rainfall under Mars; rainfall is the best under Mercury (lit., offspring of moon).

14. Rainfall is good under Jupiter,³ and it is best under Venus. Under Saturn the earth, devoid of rainfall, becomes full of dust.

15. In the year, in which the sun is the king, there take place optical diseases, fever, misfortune, all calamities, scanty⁴ rainfall and incessant wind.

16. In the year, in which the moon becomes the king, he is sure to make the earth full of crops and to cause freedom from disease to mankind.

17. In the year, having Mars as the king, there will always take place loss of crops, disease among mankind, and the earth (will become) devoid of crops.

18. In the year, in which Mercury is the king, there are freedom from disease, easy movement and easy availability of alms on the earth.

19. In the year, in which Jupiter is the king, there are stability of virtues, tranquillity of mind and best cause of rainfall; the entire earth is possessed of wealth.

1 A measure of water. For a different meaning of the word, see V. 238 *infra*.

2 It is said to be scanty in V. 15 below.

3 It does not seem to be proper to give Neptune as the equivalent of Bṛhaspati, as is done by S. P. Roy Chaudhuri in *Agricultural Practices* etc., *op. cit.*

4 But, rainfall is said to be moderate under the sun in V. 13 above.

20. King Venus (lit., the preceptor of demons) always enriches monarchs, effects the acquisition of wealth, paddy and the like, and makes the earth full of all crops.

21. Saturn being the king of the year, there take place fight, stormy but scanty rainfall, constant wind, disease and calamity.

22. Just as the consequences with regard to rainfall have been related under a planet being the king of a year, so also the consequences as to rainfall are to be known by the wise when (that planet) is the minister.

Now the determination of the cloud

23. The Śaka era, added to 3. (is to be) divided by 4; know the remainder to be the cloud starting with Āvarta in due order.

24. Āvarta, Saṃvarta, Puṣkara and Droṇa—these are said to be the four (kinds of) clouds in due order from Āvarta.

25. Āvarta is confined to a particular locality, under Saṃvarta there is water everywhere; under Puṣkara water is scarce and under Droṇa the earth has abundant water.

Now the ascertainment of āḍhaka of water

26. The measure of āḍhaka is said by sages to be a hundred *yojanas*¹ wide and thirty *yojanas* deep.

27. When the sun passes to Cancer, the moon being in Gemini, Aries, Taurus and Pisces, water becomes a hundred āḍhakas; it is half when (the sun is) in Sagittarius, (they tell it to be) eighty (when the sun is in) Virgo and Capricornus.

28. (They) say, there are ninety-six āḍhakas of water (when the sun is) in Cancer, Aquarius, Scorpio and Libra. Agricultural operations are to be carried on after ascertaining the annual (quantity) of water by this measurement.

29. Indra always showers ten parts on the ocean, six on the mountain and four on the earth.

1 *Yojana*="4 or 5 English miles, but more correctly=4 *krośas* or about 9 miles; acc. to other calculations=2½ English miles, and acc. to some=8 *krośas*" (*Skt.—Eng. Dictionary* by M. Wms.).

Now knowledge of rainfall in Pauṣa

30. A wise man should ascertain the monthly rainfall or drought beginning with Pauṣa according to the course of the wind after taking a unit of two days and a half (of Pauṣa)

31. (Wind) from the north or west (indicates) rainfall and (that) from the east or south (indicates) drought; there being absence of wind there will be absence of rainfall and wind being fitful irregular rainfall (takes place).

32. A unit of five *daṇḍas* is considered to (represent) a day of the (corresponding) month. (Rainfall) in the earlier and latter parts (indicates) diurnal or nocturnal rainfall¹ (respectively in corresponding months).

33. By attaching a flag to a post,² and making efforts day and night, the monthly rainfall is to be ascertained according to the course of the wind.

34. When, in the bright fortnight of the month of Pauṣa, the sky is whitened with dust, and the western horizon is dazzled by flashes of lightning, then (i.e. such circumstances will indicate that) the entire earth will be flooded with water.

35. If there be a shower or fog in the month of Pauṣa, then the earth will become full of water in the seventh month therefrom.

36. If, in the bright fortnight of the month of Pauṣa, the sky becomes overcast with clouds, then, in that year, the earth becomes covered with water.

37. If it rains in the period between Pisces and Scorpio, then, in that very lunar mansion of the seventh month therefrom, the earth becomes inundated.

Now the knowledge of rainfall in Māgha

38. If, on the seventh day of the bright half of Māgha, there be a shower or the sight (i.e. accumulation) of clouds, then the year (becomes) blessed yielding all crops.

¹ S. P. Roy Chaudhuri, in the *Agricultural Practices, etc.*, points out that this seems to testify to the ancient Indians' knowledge of the distinction between the effects of rainfall by day and at night.

² This appears to indicate the use of weather-vanes in those days.

39-40. The seventh day of the dark half of the moon in Māgha and also in Phālguna, the third day of the moon in the bright half of Caitra, first day of Vaiśākha—(if there be) a violent wind or a shower with lightning in these periods, then the rainy season becomes agreeable, and the earth full of crops.

41. There will be (continuous) rainfall up to the end of Kārtika if, on the seventh day of the dark half of the moon in the Svāti Nakṣatra in Māgha, there be a shower, gale, thundering of clouds surcharged with water, and if the sky, agitated by flashes of lightning, has the moon, the sun and the stars enveloped (in darkness).

42. If, in the month of Māgha, there be incessant downpour with hails, in Phālguna wind blows with clouds, in Caitra the sky is overcast, in Vaiśākha there is constant shower of hail and very scorching sunshine in Jyaiṣṭha, then it rains till the sun marches on to Libra.

Now the knowledge of rainfall in Phālguna

43. If, during the sun's stay in Aquarius, there be conjunction with Rohiṇī, then there will be worst, bad, middling, great and very great showers of water (respectively) on the five days beginning with the fifth lunar mansion.

Now the knowledge of rainfall in Caitra

44-45. If the first day of the bright half of the moon in Caitra be a Sunday, then there will be moderate rainfall in that year; (if it be) on Monday, (then) the surface of the earth will be entirely flooded by intense, incessant and torrential downpour. (If it be) on Tuesday, (then) there will not be sufficient rainfall; (if it be) on Wednesday, Thursday and Friday, (then) there will be rejoicings due to an abundance of crops; (if it is) on Saturday, (then) even the ocean dries up and the earth becomes invisible by clouds of dust.

46. Under (the Nakṣatra) Citrā, in the earlier part of Caitra, the earth (gets) moderate rainfall, in the latter (part) (rainfall will be) scanty and not sufficient, in the middle (part) the earth (gets) heavy downpour.

47. There is wind throughout day and night under (the Nakṣatras) Mūlā and Yama (= Bharāṇī). Know for certain the Nakṣatras Ārdrā and the like for the sake of rainfall.

Now the knowledge of rainfall in Vaiśākha

48. Ascertain rainfall after planting a post into (the bed of) a flowing river at night on the first day of the bright half of the moon in Vaiśākha.

49. Having muttered the incantation. "Om Siddhiḥ" (let there be success) for two hundred times, and put a mark on the post, throw it into as much water as would reach up to the mark.

50. One, desirous of (having knowledge about) the (quantity of) future water, should suddenly get up in the morning, and ascertain whether the water is on a level with, above or below the mark.

51. If (it be) equal, rain-water and flood will be like those in the preceding year. If (it be) below (the mark) rainfall will be less, and flood too will be similar.

52. In case (the water is) above the mark, rainfall and flood will be twofold; this is declared by Parāśara to be the indication of future rainfall.

53. *Viṣuva* (-*saṃkrānti*)¹ taking place at sunrise, there will be calamity to the worlds, at midday there will be destruction of many crops, at sunset there will be half the crops, and unparalleled enjoyment of prosperity (will ensue if it takes place) at midnight.

54. Having drawn three lines (from north to south) multiply them by 3 (so that nine lines may be drawn across them), and put a hill at each corner (indicated by a) triangle.

55. (Then) write the figures² starting with 3³ southwards beginning from north-east. The result as to the rains will be in accordance with (the *Nakṣatra*) in which the *Aja-saṃkrānti*⁴ (will take place).

1 The sun's passage from one Zodiac to another at the equinoxes. *Viṣuva-saṃkrānti* marks the end of Caitra. In this verse are described the effects of the sun's *saṃkramaṇa* (passage) at different periods of the day.

2 The figures indicate the order of the *Nakṣatras* beginning with *Aśvini*.

3 Indicates the *Nakṣatra* *Kṛttikā*, third in the order.

4 Sun's entrance into the Zodiac Aries.

56. In *samudra*¹ rainfall will be excessive, on *parvata*² there will be drought; rainfall will be moderate at the sides³ (of the *parvata*) and good at the junctures⁴ (of the *parvata*).

Now the indication of rainfall in Jyaiṣṭha

57-58. If there be absence of cloud in the (Nakṣatras) Citrā, Svātī and Viśākhā in the month of Jyaiṣṭha, and if it rains in these very (Nakṣatras) in Śrāvaṇa, then the year will be blessed and productive of many crops. If it rains in the ten Nakṣatras starting with Ārdrā⁵ in the bright half at the beginning of Jyaiṣṭha (then) places having water become dry and dry places full of water.

Now the indication of rainfall in Āṣāḍha

59. During full moon in Āṣāḍha, the wind blowing from the east, south-east, south-west, west, north-west, north and north-east always foreshows respectively good rainfall, destruction of crops, scanty rainfall, damage of crops, rainfall, violent wind and abundance of crops on earth.

60. If it rains on the ninth day of the bright half of Āṣāḍha then there must be rainfall (throughout the year); there being no rainfall then whence will there be water ?

61. If on the ninth lunar mansion in the bright half of Āṣāḍha, the slope of the eastern mountain becomes clear, the sun, with scorching rays, assumes its own circular form, and if, while setting, it be surrounded by clouds, then there will be downpour so long as (the sun does not) march out of Libra.

1 This is the technical term for the *Nakṣatras* from Rohiṇi to Uttara-phalguni, and from Jyēṣṭhā to Pūrva-bhādrapada, (Vide *Vaiṅavāsi* ed. of the *Kṛṣi-saṃgraha*, p. 13, translation).

2 It signifies the *Nakṣatras* Kṛttikā, Hastā, Anurādhā or Uttarā-bhādrapada (*Ibid*).

3 Āsvini or Svātī (*Ibid*).

4 Bharāṇi, Citrā, Viśākhā or Revati. (*Ibid*).

5 Ārdrā, Punarvasu, Puṣyā, Āśleṣā, Maghā, Pūrva-phalguni, Uttara-phalguni, Hastā, Citrā and Svātī.

Now the indication of rainfall in Śrāvaṇa

62. If it rains (when the moon is) in the (Nakṣatra) Rohiṇī in the month of Śrāvaṇa, then there will be rainfall so long as Hari does not get up.¹

63. If it does not rain in the Nakṣatra (called) Rohiṇī during the (sun's stay in the Zodiac) Cancer, then Parāśara laments—alas, alas, what will be the condition of man ?

64. If it does not rain in Rohiṇī in the month of Śrāvaṇa, then the agriculturists are subjected to the suffering caused by abortive endeavours.

Now the knowledge of immediate rainfall

65. (There being) a waterspout in the midst of water or near about, then the Creator says that there will be rainfall in no time for the (preservation of) creation.

66. There will certainly be rainfall when ants rise (from their holes) with eggs, and frogs croak all of a sudden.

67. (If) cats, ichneumons, serpents, other animals living in holes and moths run in an excited condition surely there will be immediate rainfall.

68. (If) boys make bridges with dust on the road and peacocks dance, (then) there will surely be immediate rainfall.

69. If there be pain in the bodies of men afflicted with wounds and rheumatism, and ascent of a serpent on the top of a tree, (then) these are indications of instantaneous rainfall.

70. Drying in the sun of the wings of aquatic birds and noise of crickets in the sky are indications of immediate rainfall.

Now the knowledge of rainfall at the passing of Planets

(from one Zodiac to another)

71. When Mars and Saturn pass (from one Zodiac to another) rainfall is certain. Jupiter passes after making the earth full of water.

1 Hari or Viṣṇu is supposed to be asleep from the middle of Āṣāḍha and to be awake in the middle of Kārtika. The sleep and the waking of Viṣṇu are respectively called *śayana* (or, *Sayani*) and *utbāna* (or, *Prabodhini*).

72. It often rains at the rising, setting, zigzag course and accelerated motion of the planets, and also at the enterprises of kings.

73. Jupiter being in the (Nakṣatra) Citrā, it rains like a broken vessel; then, being in conjunction with Svāti, it releases mighty clouds.

74. It is Svāti alone that lets loose the clouds accumulated in Puṣyā; it is Revatī alone that releases the cloud generated in Śravaṇā.

Now the indication of drought

75. Mars causes immediate drought while passing on to (the Nakṣatras) Uttara-phalgunī, Uttarāśādhā, Uttara-bhādrapada, Śravaṇā, Hastā, Mūlā, Jyeṣṭhā, Kṛttikā and Maghā.

76. The Sun, at the back of Mars, dries up even the ocean. It is he who, being in the reverse position, submerges even mountains.

77-78. Venus being in Citrā causes immediate rainfall.¹ Mars being in Leo, the earth becomes full of embers. He indeed, in conjunction with the sun, dries up even the ocean.

Now supervision of Agriculture

79. Parāśara, versed in the lore of agriculture, held that agriculture, when supervised, yields gold; when not supervised, it indeed causes poverty.

Now other sages too (declare)

80. One should place one's father in charge of the harem, the mother in that of the kitchen, a person like oneself in that of cows, and undertake agriculture personally.

81. Agriculture, cows, commercial knowledge, women, royal household—these are impaired in a trice through a moment's lack of supervision.

82. Agriculture should be undertaken by a capable person wishing welfare of people, because an incompetent cultivator resorts to begging.

1 The word in the text is *nikṛntayet* (from root *kṛt*-to cut). S.P.Roy Chaudhuri interprets it as indicating drought. But cutting the clouds seems to us to be more plausible than cutting the rains. The author appears to mean that, in this position, Venus cuts asunder the clouds so as to cause rainfall. Moreover, the word 'sadyah' is more frequently associated with 'vr̥ṣṭi' than with 'anāvṛṣṭi'.

83. A farmer, doing good to cows, regularly going to fields, knowing the proper season, mindful of seeds, free from lethargy (becomes rich) with all crops and does not suffer.

Now the rule about draught-animals

84. Carry on cultivation in such a manner as does not inflict pain on the draught-animals. Grains, obtained through the suffering of draught-animals, are condemned in all the rites.

85. Corns, obtained through oppression of draught-animals, though grown fourfold, are quickly destroyed by their sighs.

86. By molasses, fodder, smoke and other nourishments and also by grazing in the morning and evening draught-animals suffer nowhere.

87. The draught-animals of one, whose cowshed is very strongly built, pure and free from cowdung, grow up even without nourishments.

88. Of what use are nourishments etc. at a place where the draught-animals go out every day from the cowshed with their bodies besmeared with cowdung and cows' urine?

89. A cowshed, measuring five steps, is known to be conducive to the growth of cows. Made in *simha-geha*,¹ it surely causes destruction of cows.

90. Bell-metal, water kept in a vessel of bell-metal, hot scum, water with which fish has been washed and carding of *kārpāsa* (cotton) —these in the cowshed are destructive to cows.²

91. One is sure to sustain loss of cows by keeping, in the cowshed, a broom-stick, a pestle, remnant of food and by tying a goat there.

92. What hope for draught-animals can there be where householders cleanse cows' excrements by cows' urine?

93. If one wishes the welfare of cows, then one should not, even by mistake, part with cowdung on Sunday, Tuesday and Saturday.

1 The period of sun's stay in Leo.

2 S. P. Roy Chaudhuri notes that "under such conditions easily fermentable bacteria thrive."

94. Give away cowdung on other (days) avoiding the three days; (giving of cowdung) on Saturday, Tuesday and Sunday is known to be harmful to kine.

95. Cows cry at the sight of that place, bereft of the Goddess of wealth, where a light is not put in the cowshed in the evening.

96. A plough is said to have eight bulls, six for ordinary use, four for the cruel and two for the cow-killers.¹

97. Constantly there is the Goddess of wealth in ten ploughs, wealth in five, food in three and debt in one.

98. With two ploughs there is always merely the maintenance of one's ownself, and one does not become able to offer rice to the manes, gods and guests.

Now the description of the festival of cows

99. Perform the worship of cows in the lunar mansion called *Lagūḍa-pratipat* in Kārtika after tying a Śyāma creeper² on the horn and besmearing (cows) with turmeric mixed with oil.

100-101. Cowherds, adorned with ornaments, besmearing the body with saffron and sandal-paste, decorating (the cows) with cloths, etc. and raising the club in the hand, should, for averting evil to cows, take the chief bull round the village with vocal and instrumental music.

102. Then, accompanied by cultivators, one should, on the first day of Kārtika, apply oil mixed with turmeric, over the bodies of cows.

103. On that day cause a piece of hot iron to be put on the bodies of cows, and then cut off (a portion of their) tails, hairs and ears.

104. By this (practice), the entire bovine class doubtlessly becomes healthy in his (i. e. of the cultivator observing these rules) house and free from various diseases for a year.

1 The word 'gavāśin' of the text literally means 'one who eats cows'. It has obviously been used to express contempt towards those who employ only two bulls in cultivation in utter disregard to their extreme strain.

2 'A kind of climbing plant' (M. Williams.) It appears to be a distinct species of creepers, and not any green creeper as S. P. Roy Chaudhuri takes it to mean.

Now the procession¹ and entrance of cows

105. The triad of Pūrvas (viz. the *Nakṣatras* Pūrva-phalgunī, Pūrva-āṣāḍhā, Pūrva-bhādrapada), Dhaniṣṭhā, Jyeṣṭhā, Kṛttikā, Mṛgaśīras and Śatabhiṣā—these are always auspicious for the procession and entrance (into cowsheds for the first time?) of cows.

106-107. Do not hold the cows' procession, departure (for cultivation?) or entrance in the three Uttaras (i. e. *Nakṣatras* called the Uttara-phalgunī, Uttara-āṣāḍhā, Uttara-bhādrapada), Rohiṇī and in (the periods known as) Sinivālī,² the eighth and fourteenth lunar mansions and also in (*Nakṣatras*) Puṣyā, Śravaṇā, Hastā, Citrā; (cows) and other graminivorous animals (of one who does so) perish.

108. Of cows' procession and entrance on Sunday, Saturday and Tuesday—destruction of cows takes place in their procession and the death of the householder in entrance.

Now the lifting of cowdung-heap

109. Having worshipped the heap of cowdung in Māgha, one, with reverence, should lift it with spades on an auspicious day and *Nakṣatra*.

110. Having powdered all that and dried it up in the sun, throw the manure into a pit in every field in Phālguna.

111. Then, at the time of sowing, take out the manures; without manure paddy plants grow up bereft of fruits.

Now the description of the constituents of the plough

112. *Iṣā, yuga, bala-sthānu, niryola, its pāsikās, aḍḍacalla, śaula and paccanī*—(these are) the eight parts of the plough.³

1 The original word is 'yātrā' whose exact connotation here is not clear. In view of the fact that this word occurs side by side with the word 'prasthāna' in V. 107, it does not seem proper to translate 'yātrā' as 'departure' as is done by S. P. Roy Chaudhuri.

2 First day of New Moon. For various meanings of the word, see *Skt-Eng. Dictionary*, by M. Williams.

3 For the meanings of the technical terms, see Glossary.

113. The *īṣā* should be eight cubits (long), *stbānu* five *vitastis*,¹ *niryola* a cubit and a half and the *yuga* up to the ears (of the animals ?).

114. The *pāsikā* of the *niryola* as well as the *aḍḍacalla* measure twelve fingers each, and the *śaula* one *aratni*²

115. The *paccanikā*, known to be hard, iron-tipped and made of bamboo, should be made either twelve and a half *muṣṭis*³ or nine *muṣṭis* (long.)

116. The *ābaddha*,⁴ circular in shape, is fifty-four fingers. The *yotra* should be four cubits long and the rope five cubits.

117. The *phālaka* (i.e. the ploughshare), resembling an *arka*-⁵ leaf, is known to be nine fingers long, or one cubit or a cubit and five fingers.

118. The *viddhaka* is declared to have twenty-one spikes. The *madikā*, measuring nine cubits, is best-suited to all operations.

119. This (group of) constituents of the plough, conducive to welfare in all operations and approved by the sage Parāśara, should be made very strong by cultivators.

120. The constituents (of the plough) which are not strong nor of the proper measurement, doubtlessly cause obstacle to the draught-animal at every step at the time of cultivation.

*Now the ceremony of hala-prasāraṇa*⁶

121. Perform *hala-prasāraṇa* (lit. driving the plough) in (the *Nakṣatras*) Svāti, Uttara-phalgunī, Uttarāṣāḍhā, Uttara-bhādrapada, Rohiṇī, Mṛga-śiras, Mūlā, Punarvasu, Puṣyā, Śravaṇā and Hastā.

122. For the increase of crops. *hala-prasāraṇa* should be performed

1 "Defined either as a long span between the extended thumb and little finger, or as the distance between the wrist and the tip of fingers and said to be = 12 *Āṅgulas* or about nine inches". *Skt.—Eng. Dict.* by M. Wms.

2 The distance between the elbow and the tip of the little finger.

3 *Muṣṭi* is equivalent to one cubit measured with the fist hand.

4 This word is variously read as *ābandha* and *abandha* in different MSS. (Vide text).

5 *Calotropis gigantea* Br.

6 This appears to be a ceremony to be performed at the commencement of ploughing the field in a season.

by farmers on Friday, Monday, Thursday and particularly on Wednesday.

123. The commencement of agricultural operations on Tuesday, Sunday, and also on Saturday portends disturbance in the kingdom.

124. The second, third, fifth, seventh, tenth, eleventh and thirteenth lunar mansions are auspicious.

125. (There is) destruction of crops on the first lunar mansion, death and imprisonment on the twelfth; the sixth causes many obstacles and *Kubū*¹ destroys the cultivator.

126. The eighth lunar mansion kills bulls, the ninth is the destroyer of crops, the fourth generates insects, and the fourteenth kills the master.

127. Perform *bala-prasāraṇa* on the auspicious moments of the sun's entrance into Taurus, Pisces, Virgo, Gemini, Sagittarius and Scorpio.

128. (*Hala-prasāraṇa*) at the (sun's entrance into) Aries kills animals; it (causes) fear from aquatic creatures in Cancer, from serpents in Leo and from thieves in Aquarius.

129. There is destruction of crops in Capricornus and danger to life in Libra. Hence, carefully examine the moment (of sun's entrance into the Zodiacs) at the commencement of agriculture.

130-132. Having bathed and putting on a pair of white cloths at a time when the position of the sun, along with the moon, is favourable, having duly worshipped the earth, along with the planet, and also Pṛthu and Prajāpati with sandal, flowers, and circumambulated fire keeping it on the right, made ample gifts (to the Brāhmaṇa conducting the ceremony?) and having besmeared with honey the tip of the ploughshare, touched with gold, perform *bala-prasāraṇa* at the left side on the lap of the serpent.²

133. Vāsava (i.e. Indra), Śukra (i.e. Venus), Pṛthurāma³ and

1 It may mean either the first day of the first quarter (on which the moon rises invisible) or New Moon.

2 Perhaps, the serpent-demon supposed to inhabit the nether regions.

3 The meaning is obscure. Can the word be *Pṛthu-romā* meaning the Zodiacal sign of Pisces? Having regard to the fact that the preceding word refers to a heavenly body, this emendation seems plausible.

Parāśara are to be invoked. Perform *hala-prasāraṇa* after worshipping fire, a twice-born man and god.

134. A pair of black bulls or red ones or red-and-black bulls is commendable in the plough. The sides of their faces are to be besmeared with butter or ghee.

135-136. Facing northward, one should give an offering of milk mixed with white flowers, curd and condensed milk¹ —(with the incantation) 'O lord of Śacī, god of gods, accept the offering, (and) grant a good rainfall.'

137-138. The devout cultivator, being on a seat with a concentrated mind and placing the knees on the ground, should bow to Indra with this incantation: 'O lord, obeisance be to thee; render the wealth of crops free from impediments'.

139. Then, for a rich harvest, give without fail an offering and a lamp of ghee to Wind-god accompanied by cloud.

140. (Then utter this incantation): O goddess Earth, with gold within, resting on Śeṣa² and supporting the moving and the unmoving, grant me the desired fruit.

141. A bull, with a useless hip, is to be discarded by cultivators in the act of ploughing; so also one, with the tail and ears cut off, and an all-white one.

142. As Parāśara declares, there should not be a broken furrow. The furrows are declared to be one, three and five.

143. One furrow is conducive to victory, three are the givers of success and furrows numbering five give abundant crops.

144. If the plough, while driven, raises a tortoise, (then) the wife (of the cultivator) dies, and there is fear from fire.

145. There being forced raising of, and a breach in, the plough-share, there will surely be desertion of the native land. The plough being broken, the master perishes there.

¹ The word 'kṣira' has been used twice presumably to denote two different substances.

² Name of the celebrated mythological thousand-headed serpent (also called Ananta) believed by the Hindus to support the entire world on its hood.

146. Or, if there is breach of the *iṣā*, (it will) cause loss of life to the cultivator. There is loss of brother if the *yuga* be broken, and the son dies at the breach of the *śaula*.

147. The *yotra* being snapped there take place disease and damage to crops. The cultivator having fallen down, there becomes trouble at the royal mansion.

148. Man will surely die of fever and dysentery if a cow falls down at the time of ploughing.

149. If, when the plough is driven, the bull runs away then he (i.e. the cultivator) sustains failure of agriculture or gets physical ailment.

150. Crops become fourfold if, at the very outset of ploughing, a cow bellows and licks the nose.

151. When, the plough is being driven, there be voiding of dung and passing of urine (by the bulls), there take place increase of crops by the falling of dung and flood by urine.

152. Whence can there be hope for fruits in agricultural operations to the cultivator by whom *hala-prasāraṇa* is not performed in Capricorn and Aquarius¹ ?

153. He, who carries on cultivation without performing *hala-prasāraṇa*, takes to agriculture in vain only through (physical) force and pride.

154. The soil is said to be like gold in Māgha, silver in Phālguna, copper in Caitra and like paddy in Vaiśākha.

155. The soil should be known like the soil (itself) in Jyaiṣṭha, full of mud in Āṣāḍha and that (soil) which is raised by ploughs in Śrāvaṇa is barren.

So also (says) Parāśara—

156. Gold is cultivated in the dewy season (*hemanta*), copper and silver in spring (*vasanta*), paddy in summer (*nidāgha*) and poverty at the advent of the rains.

1 The times intended seem to be the months Māgha and Phālguna when the sun is supposed to enter these Zodiacal signs respectively. In northern India, these are the months when rice-fields are usually cultivated. So, S. P. Roy Chaudhuri's rendering of 'mṛga' as the 'asterism Mṛgaśiras' does not seem plausible. Moreover, a dvandva compound between a *Nakṣatra* and a *Rāsi* is not usual. Our interpretation is corroborated by V. 154 below.

Now the rule about the preservation of seeds

157. Collect all seeds either in the month of Māgha or in Phālguna, and dry them up thoroughly in the sun ; do not keep them down.

158. Having made a small packet of seeds, purge the chaff ; seed mixed with chaff is extremely damaging to crops.

159. Seeds, which are uniform yield a plentiful harvest ; hence, carefully make them of the same kind.

160. Having made a very tight packet, cut off the grass that has come out. This being with grass uncut, crops become full of grass.

161. Do not keep seeds on an ant-hill, in the cowshed, the place where a woman has been delivered of a child, nor also in a house having a barren woman in it.

162. Do not allow the seed to come in contact with remnant of food, a woman in her monthly impurity, a barren woman, a woman in the family way and a woman just delivered of a child.

163. The cultivator should not, even by mistake, keep on seeds ghee, oil, butter-milk, lamp and salt,

So also (says) Gārgya—

164. The seed that has come in contact with a lamp, fire, smoke, that has been damaged by rain, and has been covered up in holes, is always to be rejected.

165. Never, even by mistake, sow the seed that is kept underground and is mixed up ; the seed that is a chaff or mixed with particles (of grains ?) becomes barren.

166. The cultivator, manure, field, bull, mass of clouds—all these become useless when the seed is barren.

167. This rule is declared for sesamum, paddy and barley. Therefore, take care of the seed ; the wealth of harvest depends on seeds.

Now the procedure about sowing seeds

168. Sowing is known to be best in Vaiśākha, of middle quality in Jyaiṣṭha, bad in Āṣāḍha and worst in Śrāvaṇa.

169. The sowing of seeds for transplantation is said to be best in Āṣāḍha (or Jyaiṣṭha)¹, bad in Śrāvaṇa and worst in Bhādra.

170. The sowing of seeds is best in the three Uttaras², Mūlā, Jyeṣṭhā, Anurādhā, Maghā, Mṛgaśiras, Rohiṇī, Hastā and Revatī.

171. Man gets (only) seed by sowing the seed in Śravaṇā, the Pūrvas³, Viśākhā, Bharanī, Ārdrā and Aśleṣā.

172. In sowing and transplantation, avoid the two days: there is fear from rats on Tuesday and from locusts and insects on Saturday.

173. Do not cause (seeds) to be sown in the lunar mansion (called) *Riktā*,⁴ particularly in the period of the waning moon. Acting thus properly, one gets an increase of crops.

174. A farmer, desirous of fruits, should avoid sowing of all crops in the three days and a half at the close of Jyaiṣṭha as well as in the beginning of Āṣāḍha.

175. During the three days between the end of Taurus (i. e. Jyaiṣṭha) and the beginning of Gemini (i. e. Āṣāḍha), the (earth) is menstruated; do not cause the seed to be sown then. (Failing to observe this) man perishes through sin.

So also—

176. In the period between the cessation of Mṛgaśiras and the first quarter of Ārdrā, *Ambuvācī*⁵ takes place, (and) the earth becomes menstruated for three days which one should avoid. If the cultivator goes to the field and sows the seed (in this period) he will not be the possessor of fruits; this period is dangerous.

1 "Śuci—a particular hot month (acc. to some = Āṣāḍha or Jyaiṣṭha, acc. to others 'the hot season in general')"—*Skt.-Eng. Dictionary* (M. Wms.)

2 The three Nakṣatras called Uttara-phalgunī, Uttarāṣāḍhā and Uttara-bhādrapada.

3 The three Nakṣatras called Pūrva-phalgunī, Pūrvāṣāḍhā and Pūrva-bhādrapada.

4 The 4th, 9th or 14th day of the lunar fortnight is technically so called.

5 "Four days in Āṣāḍha (the tenth to the thirteenth of the dark half of the month) when the earth is supposed to be unclean". *Skt.-Eng. Dictionary* by M. Wms.

177. One, being pure and with a concentrated mind, should personally sow three handfuls of seeds moistened with cold water after meditating upon Indra.

178-180. The cultivator, with a delighted heart, having observed *punyāba*¹ for paddy, should face eastward, and holding a pitcher, read this valuable incantation:—Obeisance be to thee, O auspicious Earth, the divine queen and giver of many crops, let all crops sprout up, may God pour forth seasonal rain; may farmers be healthy with riches, paddy and opulence.

181. Farmers being treated to delicious dishes with ghee and *pāyasa*² in the field after the sowing is done, agriculture becomes free from impediments.

*Now the application of the mayikā*³

182. Having sown the seeds, cause the *mayikā* to be applied there. In the absence of that, there is no even growth of the seeds.

Now the procedure of transplantation

183. Seeds are of two kinds, (for) sowing and (for) transplantation. (That for) sowing is free from disease, (that for) transplantation is always attended with maladies.

184. Do not gather seedlings (for transplantation) from full grown paddy plants. All seedlings, grown hard in fields, do not yield fruit.

185. The transplantation (of seedlings of all crops) (should be) one cubit apart (from one another) in Cancer (i.e. *Śrāvaṇa*), half a cubit in Leo (i.e. *Bhādra*) and four fingers apart in Virgo (i.e. *Āśvina*).

1 Lit. auspicious day. It came to denote a festival, performed on an auspicious day, for the success of an undertaking.

2 Also called *paramāṇna*, prepared by boiling together milk, rice and a sweet substance like sugar, etc.

3 For meaning, see Glossary.

Now the procedure of the kaṭṭana¹ of paddy

186. A wise man should perform the *kaṭṭana* of paddy in the month of Āṣāḍha (and) Śrāvaṇa. The paddy, of which *kaṭṭana* has not been done, remains like the seeds.²

187. One, mindful of agriculture, should perform *kaṭṭana* of paddy in Śrāvaṇa when there is no rainfall. *Kaṭṭana* being in Bhādra there is the acquisition of half the harvest, and there is no hope for fruits (if it is done) in Āśvina.

188. One should not do *kaṭṭana* and transplantation of paddy in a low land nor put manure, but should merely weed out the grass.

Now the removal of weeds from paddy³

189. Paddy, though grown but not rendered free from grass, does not bear sufficient fruit ; agriculture suffers loss due to weeds.

190. The paddy, from which weeds are removed between Cancer (i.e. Śrāvaṇa) and Bhādra, becomes twofold even though it be full of grass.

191. Weeding out of paddy being done twice in Āśvina, it yields produce like *māṣa*⁴ without ripening.

192. Therefore, with all care, render agricultural produce free from weeds ; the agricultural produce, from which weeds are removed, becomes wish-yielding to cultivators.

Now the release of water in Bhādra

193. For freedom of paddy from disease, drain off water in Bhādra ; preserve water then up to the roots only.

194. Paddy (fields), filled with water in Bhādra, is damaged by various maladies and does not yield the best produce to cultivators.

Now the incantation for the cure of the diseases of paddy

(Let there be) success, salutation to the preceptor, (let there be) welfare. The paramount king, Lord Rāma, the venerable and

1 This is probably a Deśi word, and means thinning out.

2 This, perhaps, means that there is an indifferent and poor growth of paddy in the absence of *kaṭṭana*.

3 *nistrīkaraṇam*—c.f. the modern Bengali word 'niḍi' or 'niḍāna'.

4 A kind of pulse or cereal.

victorious one, from his shrine like the Nandana-vana¹ on the slope of the hill, as white as conch, *Kunda* flower and moon, commands Hanūmat, the son of Wind, speedy like wind, the destroyer of hosts of enemies, remaining on the seashore, with sharp nails and uplifted tail, among many hundred thousands of monkeys, as follows, and directs the welfare of others—

If in the field, belonging to such and such person of such and such *gotra*, the destroyers of crops like insects, pests, such as *Rātā* etc.,² beasts like goat, bear, both domesticated and wild, deer, buffalo, and birds like sparrow and parrot, etc. do not leave, then disperse them with your adamant tail—*Om, āṃ, gbām, gbim, gbum, ghub.*³

195. Get this mantra, written with lac-dye, tied in the midst of the crops; there will never be any fear from disease (of paddy), insects and malicious animals.

Now the preservation of water

196. What hope of crops can there be to the fool by whom water is not preserved for paddy in Āśvina and Kārtika.

197. At the advent of autumn, one should preserve water just as one, desirous of (preserving) the family, protects the ladies of the house.

198. Then the cultivator, being pure, should plant a *nala*,⁴ along with leaves, on the north-east corner of the field on the *Kārtika-samkrānti* day.

199. Then, having worshipped the *Nala* with very attractive sandal, garlands and incense, worship the paddy plants there.

200. Then carefully give an offering of curd, rice, particularly *pāyasa* as also the kernel of the stones of palms.⁵

1 Divine grove.

2 All the names are not intelligible, and, therefore, not mentioned here (see text).

3 These are mystic syllables used in Tantras.

4 A kind of reed.

5 *tālāsthi-śasya*—cf. Bengali *tālāñ*.

The incantation for that (is as follows:—)

201-203. Let all the paddy plants, tender, young, old and others, the largest and the smallest, the diseased and the healthy, being touched by the *Nala*, be of uniform growth at the command of *Suṣeṇa*, *Rāma* and also of *Pṛthu*, (and), having uniform growth, let (them) yield abundant produce; let the cultivator be healthy and endowed with wealth and paddy.

204. Having implanted the *Nala* in the field with this incantation in due order, farmers rejoice at the acquisition of a great increase of paddy.

205. All classes of paddy of those, who do not implant *Nala* in the field in *Dhaṭa-samkrānti*,¹ become uneven and fruitless.

Now the taking of a handful (of paddy) in Agrahāyaṇa

206. Then, at the advent of *Agrahāyaṇa*, one, being pure, should, on an auspicious day, shear off two and a half handfuls of paddy in the field.

207. One should shear off (paddy) in the north-eastern corner (of the field) after having duly worshipped the paddy plants with sandal-paste, flowers, incense and offerings.

208. Then carrying that (bundle) on the head, with the stalks turned forward, one should make for one's home silently without touching anybody anywhere.

209. Then, entering the main room and walking seven steps, one should place it, well-worshipped, to the east.

210. Never should one take a a handful in *Kārtika* and *Pauṣa*. The taking of a handful in *Agrahāyaṇa* is the best and conducive to wealth and paddy.

211. He, who harvests (paddy) without cutting off two handfuls and a half in *Agrahāyaṇa*, meets with failure at every step; whence shall there be paddy in his house?

1 The last day of *Āśvina*, when the sun passes on to the Zodiac *Dhaṭa* (= *Tulā*) or *Libra*; in other words, the advent of the month of *Kārtika*.

212. (They, i. e. the wise) commend the harvesting of paddy in (the Nakṣatras) Ārdrā, Maghā, Kṛttikā, Citrā,¹ Puṣyā, Hastā, Svāti, Uttara-phalgunī, Uttara-āṣādhā, Uttara-bhādrapada, Mūlā and Śravaṇā.

213. Avoid taking handfuls in (the *yogas*) *Vyātipāta*, *Viṣṭi*, *Riktā* and *Vaidhṛti*, and also on Tuesday, Saturday and Wednesday.

Now the planting of medhi² in Agrahāyāṇa

214. After digging out an even pit in Agrahāyāṇa, besmeared with cowdung, the *Medhi* is to be carefully planted there on an auspicious day.

215. The *medhi* is to be made by farmers to bear a feminine name, when the sun is in Scorpio; the farmer obtains increase of crops through the efficacy of *medhi*.

216. (The *medhi* is to be made of) *Nyagrodha* (*Ficus indica*), *Saptaparnā*³ (*Alstonia scholaris*), *Gāmbhārī* (*Gmelina arborea*), *Sālmali*⁴ (*Sālmaliā malabarica*), particularly *Udumbara*⁵ (*Ficus glomerata*), or (of) any other milk-exuding tree.

217-218. In the absence of *Vaṭa* (Banyan tree), etc. (a tree), bearing a female name, should be used. The *medhi*, beslagged and protected with (leaves of) *Neem* (*Melia indica*) and mustard,⁶ fitted with stalks of paddy, grass and *Karkaṭaka*⁷, and worshipped with sandalpaste and flowers, is conducive to the happiness produced by crops.

219. The *medhi* should not be planted in Pauṣa, on an inauspicious day and also in (the Nakṣatra) Śravaṇā. (While) in Agrahāyāṇa,

1 Or, any one of the following: —

Mṛga-śiras, *Anurādhā* and *Revati*.

2 "A pillar, post (esp a pillar in the middle of a threshing floor to which oxen are bound." (M. Wms.).

3 Bengali—*Chātim*.

4 Bengali—*Simul*.

5 Bengali—*ḍumur*.

6 *Neem* and mustard are even now supposed, in some parts of our country, to ward off evil spirits and infection from any source.

7 A kind of plant.

it is conducive to the increase of crops, in Pauṣa it causes loss of crops.

220. By men, desiring their own welfare, should never be made a medhi of *Kapittha*¹ (*Feronia elephantum*), *Bilva* (*Aegle marmelos*), bamboo (*Bambusa tulda*), and *Tṛnarāja*.²

Now the description of (the ceremony called)

Puṣyayātrā in Pauṣa

221. Then people should together perform *Puṣyayātrā* near the field, on an auspicious day in Pauṣa when the paddy is not (yet) harvested.

222-224. Feed all men in due order starting with the old, with *pāyasa*³ after nicely presenting it on banana-leaves with curries, fish, meat, vegetarian dishes and also with palatable courses (prepared) with *Asafoetida* (*biṅgu*) and pepper along with curd, milk, ghee, (other preparations of milk), beverages, various fruits, roots and plenty of sweetmeats and cakes.

225. Then having rinsed off (hands and faces) there, besmear one another with sandal-paste, *catuḥsama*⁴ and perfumed oil.

226. Then, having put on new cloths, (they should) feed one another with nice fragrant betel-leaves perfumed with camphor.

227. Being adorned with flowers, and saluted Lord of Śacī, perform great merriments there with music, both vocal and instrumental, and dance.

228-232. Then all, being delighted, should look at the sun, and with folded hands, read the incantation consisting of the four verses:—

(i) In the field, with paddy not yet harvested, due to the influence of *Puṣya-yātrā*, may she,⁵ the bestower of welfare and looked upon by us all with regard, protect us!

1 Modern Bengali 'Kayed bel'.

2 May mean cocoanut-tree, a kind of bamboo or sugarcane. (*vide Skt-Eng. Dict., op. cit.*)

The last one cannot obviously be intended here.

3 A preparation of milk, rice and sugar.

4 "An unguent of 4 ingredients—sandal, agallochum, saffron and musk." (M. Wms.).

5 Lakṣmi (?).

- (ii) May all, who are antagonistic to us by deed, in mind and speech, be pacified by the influence of *Puṣya-yātrā* !
- (iii)-(iv) Increase of paddy and fame, the well-being of wife and son, enhancement of the honour of king, as also the increase of cattle, the welfare of counsel (given to kings?) and government, augmentation of wealth—may we have these constantly till a year is completed !

233. Then all, delighted, should go to their own houses; those people should not again have any meal on that day.

234. By Parāśara was ordained, in ancient times, for the welfare of all people, this fascinating *Puṣya-yātrā*, the means of fulfilment of all objects.

235. Therefore, this *Puṣya-yātrā* should be carefully performed, according to rules, for the removal of all obstacles and the increase of crops.

236. There is no removal of obstacles to those people who, proud of riches, do not perform *Puṣya-yātrā*; whence is happiness (to them) in that year?

237. Therefore, a wise man should harvest paddy in the month of Pauṣa, get the corns thrashed properly and weighed with an *āḍhaka*.

Now the description of Āḍhaka

238. *Āḍhaka*¹ is declared to be twelve fingers in size; the weighing (should be done) from left to right and never on the right (side).

239. The weighing of paddy from right (to left) is a source of depletion, and from left (to right) is highly conducive to happiness and increase of paddy.

240 Made of the wood *Sleṣmāntaka* (*Cordia mixta*), Mango (*Mangifera indica*) and *Punnāga* (*Calophyllum inophyllum*) the *āḍhaka* is the best; made of the wood of *Kapittha*. (*Feronia elephantum*), *Parkaṣi* (*Ficus infectoria*) and *Necm* (*Melia indica*), it increases poverty.

¹ A measuring vessel for grains. For another meaning of the word, see v 11 *supra*.

Now the storing of paddy

241-242. The storing of paddy is the best in the auspicious Nakṣatras: Hastā, Sravaṇā, Dhaniṣṭā, Śatabhiṣā, Puṣyā, Revatī, Rohiṇī, Bharāṇī, Mūlā, Uttara-phalgunī, Uttarāṣādhā, Uttara-bhādrapada, Maghā and Punarvasu, on Thursday, Monday and Friday avoiding Saturday and at the auspicious moment of the sun's contact with Pisces.

“O Goddess, assuming forms at will, augmenting all desired objects, bearing (the burden) of new bulls, bestow riches on me, the giver of wealth and the benefactor of all people”.

243. Having personally written the (above) incantation, one should keep it in the granaries (thus) ensuring great prosperity. Then one ought to worship the Goddess of wealth very well.

Here ends the book, entitled *Kṛṣi-parāśara*, composed by sage Parāśara.

APPENDIX

कृषिशालम्¹ ।

कृषिसमयनिर्णयः

अथातः संश्रवक्ष्यामि सङ्कीर्णविषये नृणाम् ।
क्रियाणामपि सत्कालमुद्धर्तुं विशेषतः ॥
प्रथमं संश्रवक्ष्यामि समयं कृषिकर्मणः ।
शुभं वञ्चिन्तुणाञ्चैव देवानाञ्च विशेषतः ॥
कृषिमूलं हि सर्वत्र प्राणिनां सम्पदस्सदा ।
कृष्यभावेन सम्पत्स्यात्तस्माच्च प्रारभेत कृषिम् ॥
पूर्वं सुभ्रुप्रवेशः स्यान्निमित्तञ्चावलोकयेत् ।
मैत्रार्यमाश्विरोहिण्यां साहिवुध्यां कूजाहनि ॥
स्वान्युत्तरेषु पुष्ये च रौद्रे याम्ये च चित्तभे ।
कुर्यात्प्रवेशानं भूमेः प्रथमं ... ॥
वारेषु कौजः श्रेष्ठोऽन्न मध्यमौ बुधजीवयोः ।
शेषावाराविवर्ज्याः स्युः सोमवारः कदाचन ॥
... .. ।
प्रवेशो गो... नान्तु गवांसंपदमिच्छतः ॥
एवं प्रवेशानं कृत्वा वनच्छेदनमेव च ।
दहनादिकमप्येवं कृत्वा कृषिमथारभेत ॥
रोहिण्यादित्य पौष्णाश्चमूलहस्तोत्तराः कमात् ।
पुष्यस्तथानुराधा च कृषिकर्मणि पूजिताः ॥
वारनक्षत्रयोगेषु ... .. भुवम् ।
एष्वेव शुभयोगेषु कृषिमप्यारभेत सुधीः ॥
पक्षच्छिद्रेतरास्सर्वेतिथयः कृषिकर्मणि ।
पूजिता वृष्टिवर्ज्यश्च... स्युः शुभावहाः ॥

1 For an account of this work, see Preface. The copy of the Ms., used by us, is hopelessly corrupt. Instead of hazarding emendations, we have reproduced the text unaltered. The portions of the text, which are absolutely unintelligible, have been indicated by dotted lines.

जलांशोभनध्वन्त्रो...विवर्जिते ।
 शुक्रचन्द्रमसौकेन्द्रे स्थितौशोभनदौसदा ॥
 ... ... तकरणाश्वविवर्जिताः ।
 शुद्ध संपूर्ण... वर्जनीयास्तु कर्षकैः ॥
 वाराः शुकेन्दुजीवानां बुधस्यच शुभावहः ।
 मन्दारवारौ द्वौ वज्र्यौ सर्वतः कृषिकर्मणि ॥
 कर्किगोमृगमत्स्याश्वनृयुग्माश्वसुपूजिताः ।
 शेषाश्वराशयः सर्वे वज्र्याः स्युः कृषिकर्मणि ॥
 शुभप्रहोदयः श्रेष्ठो वज्र्यः पापप्रहोदयः ।
 निरीक्षणं तथैवेषां ग्रहाणांशुशुभाशुभम् ॥
 एवंकालः समादिष्टः कृषिकर्मणिशोभनः ।
 अन्ये दोषा न दोषाःस्युः कृषिकर्मणि कर्मणिवृत्तहन् ॥

कृषिविधिः

अथवज्रिन्प्रबन्ध्यामिबीजनिर्वापणाय च ।
 कालं सर्वांमरणाच्चहितेऽसया..... ॥
 गृहस्थाचारधर्मस्य मूलं कृषिरुदाहृतम् ।
 अन्येषामाश्रमाणांचणु...हस्थाश्रमतः फलम् ।
 तस्मात्कृषिप्रधानेन बीजनिर्वापणेन च ।
 वृणां पुरुषार्थसिद्धिः स्यादतस्तत्काल... ॥
 तदास्यादार्तबो भूमेस्तदाबीजान्निवापयेत् ।
 बीजानां तुविशेषेण धरातर्तवविशेषतः ॥
 यस्यबीजाह्वयः कालो भूमेरार्तवसम्भवः ।
 कालेत्तुतं...निजंशुभंनिर्वापयेत्सुधीः ॥
 उषेष्ठाह्वये मासि मूलाह्वयेऽवाषाढे च विशेषतः ।
 सर्वेषांबीजजातानां धरायामार्तबो भवेत् ॥
 वारुणवेष्णव स्थातिपुष्य...राक्षयः ।
 रोहिण्योमूलमैत्राधहस्तपीष्णमघास्तथा ॥
 चतुर्दशीतासाराः स्युर्बीजनिर्वापणे शुभः ।
 वासवादित्यसौम्याश्विनाराः ... .. ॥

अभ्या नवतु ताराः स्युर्वर्ज्याः स्युर्बीजवापने ।

वर्ज्येष्वपिचयो...छुभंस्याद्बीजवापनम् ॥

...तिथयः धेष्ठाः पक्षयोरुभयोरपि ।

...नवमीयुक्तममावास्यां च वर्जयेत् ॥

... .. गोगर्दभाह्वयाम् ।

गजकोलाहलाश्वैव वर्ज्याः स्युर्बीजवापने ॥

द्वितीयाद्दशमीषष्ठी मध्यमास्तिथयः परे ।

वर्ज्याः स्युस्तिथयोरुभयोरमाबीजनिर्वापणेषुधैः ॥

परेषुकरणेष्वेवविष्टिवर्ज्येषुषट्सुच ।

कदाचिद्बीजवैशिष्ट्यं शुभंबीजनिवापनम् ॥

मृगगोर्कर्सिंहाःस्यु मी नश्वशुभदाः सदा ।

तुलामिथुनकुम्भाःस्यु मध्यमावर्जिताः परे ॥

चन्द्ररज्जवीवशुकाणां वारवर्गादयः शुभाः ।

... .. वर्ज्येष्वपिशोभनाः ॥

... .. ।

... .. ॥

सहजारि भवेत्कूरःशुभाः सौम्या न शोभनाः ।

विभवे चानयोः सौम्यस्ववर्गाभ्रह्याह्यते ॥

... .. ।

अष्टमस्थाप्रहास्सर्वं नेष्ठाः शुकस्तु कामगः ।

कदाचित्षट् भवज्येषु प्रहेषुशुभदाः शुभाः ।

अष्टमोदयवर्ज्येषु पापराशिषु शोभनाः ॥

सप्तमेदिवसे ... .. ।

शेषापक्षशुभाःप्रोक्तादिवसाबीजवापने ॥

सर्वदोषेषुवर्ज्याः स्युः बीजनिर्वापनादुधैः ।

अपवादादिभिः कालेनिर्दोषेनिवपेद्बुधः ॥

देवप्रतिष्ठाः क्षौरं च बीजनिर्वापणं तथा ।

राजाभिषेकं ... .. गुपनीर्त्तिनकारयेत् ॥

बीजनिर्वापणं कुर्यान्नक्षत्रे प्रोक्तदिक्मुक्ते ।

सप्तसप्त ... .. प्राच्यादिषु च वापयेत् ॥

प्राच्यांशुक्रुतिकाथास्तुमखाद्यादक्षिणामुखाः ।
 मैत्राद्याः पश्चिमायांस्युः श्रविष्ठाद्युत्तरामुखाः ॥
 कोयोषु भचतुष्केषु ताराखण्डसुवर्जयेत् ।
 परिखाद्यास्तुशून्यत्वात् बीजनिर्वापणेषुधैः ॥
 परिखादिङ्मुखाबीजान् गृहीत्वान्म्रजेत्सुधीः ।
 प्रामदिङ्मुखनक्षत्रे बीजं तद्दिक्षुवापयेत् ॥
 सप्तमे दिवसे पूर्वपञ्चमे बीजवापनात् ।
 बीजाङ्गलाशये सिद्धेत्साङ्कुरांस्तान्थावपेत् ॥
 ... .. बीजाग्निर्वेपेदन्यसस्यकान् ।
 ... .. ॥
 सर्वान्दोषगुणान्म्र निरपेक्षं प्रवक्ष्यते ।
 बीजनिर्वापणे योगान् चतुर्मुखमुखोदितान् ॥
 आर्किवारे क्षमधिके बीजान्... .. वापयेत् ।
 मन्दवारे हृषे लग्ने बीजानुक्त्तान्थावपेत् ॥
 भौमवारे कुजे लग्ने निर्वपेत्कोश्रवान् बुधः ।
 भृगुवारे भृगो लग्ने कौसुमं तदभावापेत् ॥
 गुरोर्वारे गुरोर्लग्ने स्थापयेत्फलिनस्तस्त् ॥
 अन्यान्फलसमायुक्तान्स्थापयेदक्षवापयेत् ॥
 गुरोर्वारे गुरोर्लग्ने सर्वबीजानिवापयेत् ।
 गुरोचतुर्थगेकुर्यात्क्षवनंसर्वसस्यके ॥
 गुरावस्तमये धान्यान्संगृहीयात्सदाबुधः ।
 गुरो दशमगे सर्वान्वापेद्भुक्तिशुभावहा ॥
 सूर्यवारे रवेर्लग्ने रक्तबीजान्प्रवापयेत् ।
 सोमवारे चतस्रगने जलपुष्पाङ्कुरान्प्रयसेत् ॥
 बुधवारे बुधे लग्ने निवपेत्कुमुदान् बुधः ।
 सुगन्धसुमनोबीजान् शुक्ललग्ने तु विन्यसेत् ॥
 एर्वावरोदये योगे महायां बीजवापनम् ।
 शुभावहं प्रतिष्ठानां सद्यस्कालीनं वापने ॥
 वृक्षाणां रोहिणी पूज्याशीतगोरुदये बुधः ।
 भरणीवृहतीनां तु मेषलग्ने निवापनम् ॥

आदित्येऽनुदये श्रेष्ठमित्थ्यां तु निवापनम् ।
 स्वातीचसर्वसस्यानां श्रेष्ठं चन्द्रोदयं सदा ॥
 त्वष्ट्रं भूपगसस्यानां जीवलग्नेशु भावहम् ।
 अनूराधा तु कङ्कनां चन्द्रलग्नेशु भावहा ॥
 शततारासु तक्षग्ने कृष्णधान्याभिवापयेत् ।
 ताम्बूलवक्षि भेदानानैर्ऋतेनैऋतोदये ॥
 मूलं तु कन्दजातीनां जीवलग्नेशु भावहम् ।
 इन्दुभेशालिजातीनां जीवलग्नेशु भावहम् ॥
 अश्विन्यां पूगजातीनां शुभलग्नेशु भावहम् ।
 कूरमाण्डादिषु वक्षीषु रोहिणीषु शुभावहा ॥
 हस्तपीष्णाशिवसौम्याश्च पुष्यमैत्रानिलोऽनलः ।
 रोहिणी च प्रशास्ताः स्युः सर्वबीजनिवापने ॥
 एषमेवेषु कालेषु वैषां फलपरिग्रहे ।
 एषां फलाशने चैव कालस्सम्यगुदाहृतः ॥
 रोहिण्यादमघाहस्तभरणीश्रवणेषु च ।
 मन्दहृष्टस्थिरेलग्ने धान्यसंग्रहमिष्यते ।
 याम्यवैष्णवशेऽश्ले बाल्यैर्कट्टवृक्षिके ॥
 प्रथमं लवनं कुर्यात्समृद्धिः शलुनाशनम् ।
 कृत्तिकारौद्रसपेषु स्वात्यामर्थमभेतथा ॥
 विश्वमेशततारासु रेवत्यङ्गारवारगाम् ।
 विष्टिरिक्काविषज्येषु तिथिपूर्णा... ।
 शुभवारेशु भेलग्नैलवनं प्रथमं हितम् ॥
 .....तौ तु पुरैव कथितं मया ।
 भोक्तृ भुक्तिविशेषस्तत्कालस्याशनं शुभम् ॥
 प्राजापत्यमघशततारासु युक्तयोः ।
 अर्केन्दोच्चतयोर्लग्ने धान्यप्रच्छादनं शुभम् ॥
 वृषभापयमेशुक जीवसौम्याय भोदतः ।
 कन्यकासमृत्तं धान्यं गर्भिणीसन्निवेशयेत् ॥
 वारनक्षत्रयोर्गेशु भेषु च ... ... ।
 स्थिरोदये च यद्गीवाङ्गुष्ठिः कन्याहताभिधिः ॥

बीजवापविधिः

रक्ताब्जपुष्पं सहपञ्चगव्यैः तत्पत्रमध्येग्रहणोरवेस्तु ।
 क्षेत्रसमध्येत्ववटेस्वमेवेत्युक्त्वा न्यसेत्स्वाभ्यवहारभूः स्यात् ॥
 इक्षुशालिथवमुद्गमाषकैः पत्रबीजतिलपञ्चगव्यकैः ।
 पद्मपत्रनिहितामृतायुतं नागयोगखनितं ध्रियावहम् ॥
 सार्पेमुहृतं सार्पक्षेकरणेसार्पं ... .. ।
 संयोगेनागयोगोऽयमथवाकरणर्क्षयोः ॥
 मृत्पञ्चकंबैल्वमथाब्जमूलं समस्तधान्यैः सहपञ्चगव्यैः ।
 मृद्गाण्डमालं नरसिंहबीजं जलान्यसेत्सम्पदिनागयोगे ॥
 सिताज्यवर्त्या कपिला घृतेन प्रज्वाल्यनिच्छिप्य चतुरशरावे ।
 निधाय भाण्डे निखनेभिशासु विवादभूमौचगृहे समृद्धैश्च ॥
 सपञ्चगव्ये सितपद्मपुष्पे स्यात्पद्मपत्रे फणियोगकाले ।
 ... ध्येव्यवहारभूमौ गृहेचवृद्धैश्च निखनेत्तयोस्तु ॥
 सूर्येन्दुरोधे फणिनार्धराश्री समीक्ष्यकालंतु विस्मरुडरोधम् ।
 निषेचयेन्मृत्करकस्थवारिणा प्रदक्षिणं ... ..थाब्दे ॥
 कर्मणिशुके लग्नगजीवे गेहगत्येन्दौ कामगतेवा ।
 मृद्गृह्णंवा तफलभोगात् ... .. वाच्यम् ॥
 मन्दस्यवारे स्वर्क्षांशे मन्दलग्ने क्षणस्यवा ।
 ... .. ॥
 गुरुवारेस्य भाशेन्दौ गुरुलग्नेक्षणे गुरोः ।
 ... .. ॥
 शुक्रलग्ने यमेत्वस्तेतोयेशशिनि पण्डितः ।
 व्यवहारामृतं भुक्त्वा जित्वातां वशमानयेत् ॥
 समन्दवारेऽनिलपञ्चमीर्भ्यां योगे तर्दकादशचाङ्गुलीषु ।
 मध्यंदिने भूग्रहणं तुपूर्वं ... .. भूमिरविधत्स्तु ॥
 सनागयोगेत्वथचेष्टकायां अथेष्टाकायामपिलेख्यसम्यक् ।
 स्पर्शेति विषण्डेन विलेख्यशाख्या परापि ... .. ॥
 तृतीय... सुतेचरादौ ध्रुवेण लग्नेन वितस्त्रिमासम् ।
 लोष्टाष्टकावापि समर्क्य गन्धैः पुष्पैर्नैवेद्यैश्च ... ॥

... .. गत्वाचसंगुह्य समृतसलगने ।
तथापरेमासि तथैवलगने ... .. ॥
निगुण्डिका कीलपुर्गं रवेस्तु लगने भृगोः क्षीरतरो निस्त्राय ।
विवादानाशं स्वगृहेचरञ्चा मृद्गुह्यात्स्वं भवति प्रपञ्चय ॥
कुम्भस्यपञ्चमांशोमन्ददिने मन्दपुङ्गवक्षते ।
स्वमितीष्टकोपरिलिखेद्विवादभूमौ भूःसाभुःस्वाम् ॥
लज्जप्रहकारमराशौ भृगुशशिमन्दास्थितायदितदानीम् ।
... .. ॥
गोधूममाषयवशालि...घं रक्ताञ्जपत्तनिहितं सहपञ्चगव्यैः ।
वेलामपेक्ष्य दिनकृद्गुह्यस्य भूमा वन्तर्गतंकुडुविवादिनाशकामी ॥
अष्टम्यांशुःरूपक्षेमृगपतिःवनुषी मेघभाश्रित्यनाथे
तिष्ठत्यहामधीशेगतवतिवियतोमध्यमाशासुवीचीम् ।
... .. ॥
कुर्याच्छन्नंनिस्वार्तरजनिःकुरुदये यस्यात्... ॥
भृगुचन्द्रगुरुदिवाकरबुधशरिणरक्तायदिस्वर्गस्थाः ।
जपकरणाद्याः क्रमशः कुर्यादुदयेतुमृद्गुहणम् ॥
लगनेबुधगुरुतोयेसितेन्दुसौ ... .. ॥
... .. ॥
जीवेन्द्रोहिणीयार्ता लमस्थाचेतदाबुधः ।
विवादगोमुठंगेहे स्वकेसुस्त्राप्य ... ॥
रोहिण्यामुदितेचन्द्रे व्यवहारावनीकृषिम् ।
कृत्वातु ... .. ॥
... .. रोहिणोनांतुचतुर्थीशोदितेविधी ।
विवादभूमौगृह्णीया ... .. भवेत् ॥
चन्द्रनक्षत्रसंयुक्तचन्द्रलगने समुदरेत् ।
मृदंस्वधात्रिनिक्षिप्य भूयस्तल्लमगेविशेत् ॥
व्यवहारावनीधीमान् मूषिकोत्सादमाचरेत् ।
व्यवहारान्विहायेषसा भू ... .. ॥
अनुजन्मनि शत्रोर्वा तस्यचन्द्राष्टमोदये ।
मृदंगुहोस्वानोक्षेत् ... .. ॥

हस्तेचन्द्रोदये ह्रस्वा मृदंतत्प्रतिरूपकम् ।
 कृत्वाषटेजनैस्तु ... .. ॥
 सोमेतुषष्ठगेचापे लगनेचैवेष्टकोपरि ।
 स्वकीयेलिखित्वेतत्रयसेद्भूमौस्वभूस्तुसा ॥
 पैत्तेतुरीयपादस्थेचन्द्रलगनेमृदंहरत् ।
 अधश्चोत्सूखलेचुल्याविन्यसेदविवाद... ॥
 अजैक...रोहियां तुरीयांशेविधूदये ।
 व्यवहार...तु मृत्संगृह्यस्वकात्रयेत् ॥
 रोहियाजैकपद्म्यां तुयद्यर्कस्योपरागतः ।
 तदामृदंगृहीत्वैव व्यवहारधराविशेत् ॥
 यस्यांदिश्युदयादिष्टस्तस्यांप्रतिकृतीन्यसेत् ।
 किलानकारस्करानष्टीन्यसेद्दिक्षुविवेच्यताः ॥
 पैतृभे शशिनिकटे भोदये प्रारभेत्कृषिम् ।
 अथापिलवनं व्यवहारिकभुवः ... .. ॥
 ... .. यमधरासुती यदा षष्ठगोदिनकरोबुधोदये ।
 व्यवहारिकधरासुवादयेत्रिंशत्कर्मरिणाजयंत्रजेत् ॥
 परिवेषरवौदृष्टेकीर्णं लोहमयंन्यसेत् ।
 स्वसीमान्तेगृहारामा ... .. भयम् ॥
 परिवेषेतु चन्द्रस्यशिलाःस्थाप्य स्वसीमनि ।
 गृहादीनां वराहाखुरबाचै... भयंगवाम् ॥
 ... .. पैतृशकटेषु शुभांशकेषु कृत्वाकृषिस्थिरसमाह्वयमेविलगने ।
 तत्रेष्टकासुलिखिता स्वमरातिपूर्व्याभ्यान्तदिक्षुनिहितास्वगृहादिरक्षा ॥
 आयेतुराहौ सहजेतुमन्दे
 मृद्गच्छणा ... .. स्वम् ।
 ... ..
 उत्तरे भाद्रपादादीन्गुर्धोः शुक्लजोदयेकृत्वा
 प्रदक्षिणमन्त्रंजपेत् मृद्गच्छणाद ... ..
 मुख्यतेषामिन् ... .. पुनः पुनः ॥
 हाकारेणसंयुक्तं हुत्वाचामी ... .. ।
 अर्हणसहितेभौमेषुधे बालममागते ॥

प्रस्यर्धिनासुसंभाव्य संगृहीतान्द्रुवंबुधः ।

सुद्रहयोगः—

वर्गोत्तमोशगौ जीवशुक्रौ सहविलग्नौ ॥

शक्रुभिःसहसंभाषा...कुर्यात्परस्परम् ।

जीविलग्नगतेचन्द्रशुक्रौहिबुकमागतौ ॥

यदातदामिलयोगः शक्रुसंभा...मितकृत ।

चन्द्रजीवसिताः कर्म लक्षणैरमनिलकृत ॥

चन्द्रजीवसितावेशकर्मलग्नेषु मितकृत ।

स्वगृहस्थे सितेतोये स्वगृहस्थविधुदये ॥

मितकृत्स्थ गुरौदृष्टे दृष्टोमितं भविष्यति ।

गुरुलग्नेचमन्देस्ते भार्गवोदयेरिपौ ॥

मन्देसितेलग्ने त्रयोयोगाः सुमितदाः ।

योगेष्वन्त्ये भविष्यन्तितेषुराजानोदृष्टव्यामैत

मितच्छ्रुता वृत्येन वारिणा.....संशयम् ॥

मितयोगः—

मितस्थो... भौमे धर्मकर्मगयोः कमात् ।

सितज्ञयोर्ध्वजंकुर्याच्छ्रुतनाशायचाहवे ॥

योगोस्मिंश्चरिपोः कुर्याद्विद्वेषोच्चाटनादिकम् ।

द्विष्टशस्त्रादिकंवापि रक्षाचान्यामरेरवराः ॥

अर्कतुराहुकेतूनांबलेष्वन्यतरोदये ।

गुरौविक्रमगेकुर्याच्छ्रुतनाशायचकमात् ॥

आदि...सौम्ये विलगनेबिबदेत्स्वयम् ।

अरिणासहयुद्धेवा विजयीस्यात्तपोबलात् ॥

प्रहेषापरिवेषेवा लोष्टीसंगृह्यतावुभौ ।

द्वयोःकलहकालेतुदृष्टेयुद्धं सदाभवेत् ॥

परिवेषेतुचन्द्रस्यप्रहणे ... .. ।

संगृह्यपूर्ववदृष्टकलहेकलहंमहत् ॥

कलहकृद्योगाः—

गुरुदयेरवौ स्वस्थेचभ्रतोयेऽथवाम्भरे ।

इव्यस्थप्रहणं श्रेष्ठं प्रारब्धमपिसिध्यति ॥

... .. भानुशुक्रेन्दुसूरयः ।
 वित्तसंग्रहणोयस्य तस्यस्याद्वित्तसंचयम् ॥
 कण्ठगोबुधशुक्रो द्वीक्षांशकस्थगुरुदये ।
 हैमानाभरणान्निब्रन्नन्तर...वाषणीभवेत् ॥
 सौम्यर्क्षाशोक्रियेचन्द्रे मेघलग्नेप्रपूरयेत् ।
 ... ..वान्यैः पूरयेदविनाशकृत् ॥
 अश्विन्यास्तुतुरीयांशोबुधेमेघोदयेबुधः ।
 ... .. प्रदानाद्विजयी भवेत् ॥
 अदितेस्तुचतुर्थीशे जीवचन्द्रोदर्यं यदि ।
 धान्यसंग्रहणं कुर्याद्धान्यं स्यात्पर्वतोपमम् ॥
 भानुवारेचमैत्रर्क्षेस्थिरराशीचधान्यदः ॥

धनधान्यसङ्ग्रहणयोगाः—

उत्तरलग्नयोरोहिण्योः द्रव्याण्येतेषुकारयेत् ।
 शान्तिकर्माभिषेकाद्यान् धर्मान्प्रामद्व्यानपि ॥
 ... .. भूमूलानि तीक्ष्णान्येतेषुकारयेत् ।
 वधबन्धाभिचारादि मन्त्र ... भेदकान् ॥
 पूर्वतयम ... .. ध्वशुभानिच ।
 उत्सानसाध्यनाशादि विषशस्त्राग्निनाव्यधाः ॥
 हस्ताश्विपुष्यानिल ... ..
 कुर्यादितिज्ञानविभूषणानि । ... ..
 ... .. कलाविलासिन्यपि सौम्यवारे ।
 त्वाष्ट्रं ...शशिभंचपीण्डः
 मृदून्यथैतेषुमृदुनिकुर्या
 द्विभूषणान्मङ्गलग्नीतवाद्यान्
 ...भोगान्पुरतादिभोगान् ॥
 विशाखाकृत्तिकातारे मृदुतीक्ष्णेषु... ।
 पापवारयुतेपापे शुभवारेशुभावहम् ॥
 वारुणं वैष्णवंस्वाती अविष्टाचपुनर्वसु ।
 चराण्येतानिपञ्चैव चराण्येतेषुकारयेत् ॥

क्षिप्रमुपचरंचैवद्रवंसाधारणमुदु ।
 अष्टधैवोच्चिरे तारास्तीक्ष्णान्यपिलघून्यपि ॥
 क्षिप्राग्येतानि तैस्सार्धं साधारणगतान्यपि ।
 भविष्यन्ति लयंयान्तिशिश्नमारेण कोपिना ॥
 अन्येषुषड्विधेष्वेव कलौकर्मोद्युचोदना ।
 गजाश्वपशुपक्षिणांनृपै...शृणाम् ॥
 दत्तानां प्रतिपत्तीनां ग्रहण...शुभम् ।
 चरवर्गंगवाश्वानां दमनंवाहनेषु च ॥
 सेतुबन्धंतटाकानामारामोद्यानकर्मणाम् ।
 क्षिप्रं तानिचकर्माणिचरेत्कुर्याद्विचक्षणः ॥
 काञ्चने राजतै स्सीसे स्नान्नभाण्डादिभेदनैः ।
 श्रृणुं दद्यात्तदाद्यात्क्षिप्रक्षेमन्दवारणे ॥
 गोष्ठागाराद्धनं दद्यान्मन्दवारैरश्वीरवि ।
 साधारणगतेवापिस्वातीवातीक्ष्णसाङ्गये ॥
 मुक्तयत्तमलभ्येततस्मा ... ॥
 एषु भेषु तथामुक्तानि क्षिप्तं नष्टमेव च ॥
 मुक्तं वाचप्रयुक्तं वा नायाति पुनरजसा ।
 एषं नक्षत्रसंज्ञार्थैः समूह्यसकलाः क्रियाः ॥
 कर्तव्यास्वागुरुपेणमहताकथितार्थतः ।
धुर्वादि विनियोगः—
 द्विदैवत्यमघाञ्चैता भरण्यार्वाङ्घ्रुनैश्चैते ॥
 बहुकायांविषैर्दृष्टो न प्राणीकुजवारतः ।
 ऐन्द्रार्द्रावाक्यस्वातीतिपूर्वामियमाहिषु ॥
 पापवारमृतो रोगीषष्ठीद्वादशीरिक्तयोः ।
 कर्दशां कश्चिं पीप्ये मे त्रपापदिनेर्युते ॥
 द्वित्वाद्वादशीषष्ठ्योस्तु जीवे रोगी कथं वन ।
 सौम्ये वैश्वे तु मे वारे रिक्ता विष्टि विवर्जिते ॥
 त्रितीरोगी परं मासाञ्जीवेदितिनसंशयः ।
 मघायां विंशतेरर्वाङ्घ्रिदिने जीवेच्छुभेदिने ॥

ज्येष्ठाविशाखाहस्तेषुरोगीमासार्धतः सुखी ।

चित्रायां वैष्णवेयाभ्ये वारुणोसौम्यवारगे ॥

रोगीसैकादशाहेन सुखीस्याद्यमसादपि ।

उरगावरुणाकृद्वावासवेन्द्रेति पूर्वया

.....ताराः पापवारेण्युक्ताः ।

तिथिषुनवमीषष्ठीद्वादशीभिश्चतुर्थी

सहितमरणयोगैरोगिण्यामृत्युरेवम् ॥

इतिनिगदित.....रोगस्यशान्त्यै

क्रथयतिचतुरास्याः कालमिन्द्रौषधीनाम् ।

... .. ॥

... .. ।

विशल्यकरणादीनामृतसंजीवनादिषु ।

सन्धानकरणादीनामपि ... .. ॥

रोगारम्भकयोगा :—

रौद्रेन्द्रसर्पं ... .. याभ्ये

स्नातौतिपूर्वासु सरोहिणीषु ।

तिष्याशिवपौष्णा...हस्तमैत्रे

पूर्वचारंशिशुभमोषधीनाम् ॥

वारैतिशीघ्रं गृहसंहितस्य

रिक्तासुनन्दासुजयासुयोगे ।

लग्नेचरेचन्द्रनिरीक्षणेन

क्रियांविदध्यादपिचौषधीनाम् ॥

पूर्वैकर्यं शकनक्षत्रे गुरोर्वाकेंदिनेयुते ।

सहिने...रिक्ते ... .. प्रतिक्रिया ॥

दशेचाति शुभंविद्याकृष्टरोगप्रशान्तये ।

क्षिप्रोप्रचरनक्षत्रमेषकर्कटकोदये ॥

चरप्रहदिनस्मांशोचिता ... .. तिथौ ।

मन्दावांस्थिरलग्नेवाकसटके शुभसंयुते ॥

सर्वेभ्याभिविनाशावविदध्यादौषधंपुनः ।

शुभवारतिभिष्वेषुशुभांशोर्कटोदये ॥

मैत्रे मितश्रविष्ठायां अश्विन्यां पुष्यचित्तयोः ।
 औषधं व्याधिनाशाय कुर्यात्... कुलीरयोः ॥
 क्षिप्रोच्चरभेवारे सौम्यैरक्लासुमेहिनाम् ।
 अष्टादशसु मेहेषु कर्तव्याप्यौषधक्रिया ॥
 पापवारोऽतिभ्यंशो पापराशुदये नृणाम् ।
 पापदष्टे क्रिया कुर्यादौषधीः कुप्ररोगिषु ॥
 शुभप्रहयुते लग्नेषु शशुभसंयुते
 चन्द्रे शुभक्रियायुक्ते कुर्यादौषधमुत्तमम् ॥
 शुक्रर्त्ने शुभवारेषु शुभनक्षत्रसंयुते ।
 अरोगिणास्तु तुल्यार्थं कुर्यात्तलौषधान्बुधः ॥
 शुभयोगेषु वारेषु शुभतिथ्यंशके शुभे ।
 लग्ने शुभप्रहे ... रसायनमुदाहरेत् ॥
 मन्दांशो मन्दलग्ने च मन्ददृष्टियुतो दये ।
 मन्दराशौ क्रियाः कुर्याच्छिरसः कण्ठउत्तमाः ॥
 साधारणाह्यनक्षत्रे वक्त्रप्रहनिरीक्षणे ।
 विष्टिजर्देतिथौ कुर्यात्सत्क्रियाराजयक्ष्मणः ॥
 अपस्मारादि ... .. ।
 कर्तव्याः प्रोक्तकालेषु मन्त्रौषधिविशारदैः ॥
 विपरोताह्यविष्ट्यान्तु कर्तव्यं शुभमिच्छताम् ।
 औषधानाडिकाकाले अमृताह्ये विषा... ॥
 मूलश्विकृत्तिकापुष्यापुनर्वसुवारगाः ।
 यद्विरोगी ... .. सुरवीभवेत् ॥
 रोहिण्युत्तरफल्गुन्योः आहिषुष्ये तथा मर्या ।
 सप्तहाद्वा ... .. सुखी भवति वृत्तहन् ॥
रोगचिकित्सायोग :—
 सोमवारयुते मूले चापलग्ने महाद्रुमान् ।
 स्थापये ऋषिबलग्ने वारे वल्गां गुरुवारगे ॥
 सार्पमेसौरिवारेण सहिते कर्षटोदये ।
 स्थापयेद्विष्णुवर्गादोऽक्षदलीकमुकानपि ॥

सोममेसोमवारेचसहिते कर्कटोदये ।
 भेदारकलमजान्सर्वात्रिर्वेपेत्तद्विबर्धये ॥
 माहेयवारे सौम्यर्क्षेक्रियलगनेप्रियङ्गवः ।
 निर्वाप्यविष्टिरिक्ताभिः बर्जितैस्तिथिभिर्युते ॥
 आहिबुध्न्यागुरीवारेशुकाशेकर्कटोदये ।
 निर्वेपेजलपुष्पाणां बीजंतद्द्रव्येषुधैः ॥
 कोद्रवात्रिर्वेपेद्द्रव्यकुजवारेयमोदये ।
 अश्विनीरोहिणीमैत्रानक्षत्रसहितेयदि ॥
 सितवारायुतेशूर्पे आरण्यांश्चकृषीन् न्यसेत्
 ... ..
 ... ..चन्द्रशशिवारेविसूदये ।
 रक्षार्थं सस्यवर्गाणां ध्वजः कार्याविचक्षणैः ॥
 मघा...श्चतुर्थांशे चाहिबुध्न्यस्यमध्ये ।
 ऐन्द्रस्यप्रथमे कुर्यात्सिंहपापोदये ध्वजम् ॥
 चापसिंहोदये ... .. ।
 सस्यमध्ये वारामे रौद्रर्क्षे मध्यमांशयोः ॥
 पुनर्वसाश्चतुर्थांशे चन्द्रजीवीयदोदितौ ।
 तदा ... .. कदलीकमुकास्तथा ॥
 अदितेस्तु चतुर्थांशे चन्द्रजीव ... ।
 उद्यन्तश्चेत्तदा कुर्यादायुष्कामोसुरक्षणम् ॥
 ... .. ।
 सोमवारयुतेस्वाती रोहिण्यांवापियूपकृत् ॥
 कृष्णपक्षेष्टमीयोगे चतुर्दशीमथापिवा ।
 सौम्यमेसोमवारेणयूपः स्थाप्योमहर्द्धये ॥
 सूर्यवारे महायोगे हस्तेवानैश्रुतेपिवा ।
 गोष्ठागारंतुसंपोष्यस्थिरलगनेशुरूदये ॥
 याम्यवैष्णवपैसायां चतुर्थांशे विर्षांस्थिरे ।
 ... .. कुर्यादान्वसंप्रहरणुषः ॥
 चन्द्रे चसशुगीश्वने स्वहोरायां स्थिरांशके ।
 जीवदष्टेगृहे धाम्नात्रिंशद्वेद्वेषुभान् ॥

... .. चन्द्रे विलग्ने भौमवारते ।

निखनेत्कूपवाप्यादींस्तटाकपरिखादिकान् ॥

मन्द्वारे ... वृषलग्नेशुभे... ।

सेतूनांबन्धनं कुर्यात्तटाका भेदमागते ॥

मन्द्वार...वृषलग्नेचबन्धनम् ।

सेतूनाम... कुर्याच्छ्रिताबन्धादिबन्धम् ॥

स्थिरायन्यानि सवोर्गिह्वयभेज्जीवमन्दयोः ।

पाठेष्टेष्टहेचाभ्यां स्थिरेसेतुनिबन्धयेत् ॥

पूर्वाषाढेरवेर्वारेवारूपात्तं भृगोर्गृहे ।

... .. कुर्यात्कीलद्वारेतटाकतः ॥

रोहियामैत्रभेऽथवा

... .. सिंहलग्नेशुभे... ॥

पूर्वाषाढेचवारुण्यांकृज्वारेयमोदये ।

प्राकाराणां ... .. ॥

... ..

सस्यरक्षादिविधिः—

... .. निशानायेशशिवादे स्थिरांशके ।

निलयात्रगरान्वापि सिंहलग्नेतथारभेत् ॥

जीवशुकयुतेचन्द्रे खराशी लभतेतदा ।

गृहारम्भः शुभः प्रोक्तो... .. ॥

कृष्णापक्षेचतुर्दश्यांरेवतीरोहिणीयुते ।

यदातदा गुरौ लग्ने गृहार्थसंहरेद्दृमान् ॥

वारनक्षत्रयोगेषुशुभाख्येष्वखिलेष्वपि ।

जीवलग्ने गुरौवारेगृहारम्भः शुभावहः ॥

ध्रुवभेशुभवारेषु स्थिरलग्नेशुभेतिथौ ।

द्वारिस्थाप्योद्भुमधिप्रः सर्वसंपन्नवर्धनम् ॥

चरस्थिरेऽधनक्षत्रे बुधशुकदिनेतिथौ ।

शुभेकवाटयोगः स्या ... .. गृहे ॥

चन्द्रलग्नेस्थिरांशेचबुधलग्नेशुभेक्षणे ।

मन्दिरादीगृहान्तेषुस्तम्भः स्याप्यस्तबोदितम् ॥

जीवलग्ने भृगोकेन्द्रे शुभतारासुसूर्चनि ।
 हृष्टकामन्दिरकर्म सुरराजगृहादिषु ॥
 शुक्लग्नेशुरीकेन्द्रे खगोराशौ गृहोपरि ।
 तृणादिभिः सभाच्छाद्य ... .. गृहे ॥
 रौद्रेन्द्रसार्पयाम्यानित्रिपूर्वांनशुभावहाः ।
 शेषास्ताराः शुभाख्यासुशुभकर्मणिशोभनाः ॥
 ... तिथयस्सर्वेकृद्द्वचनवमीविना ।
 द्वितीयादशमीयुक्ताविष्टिवर्ज्याः शुभावहाः ॥
 शुभतारासुसर्वासुसर्वासुशुभवारे शुभांशके ।
 शुभलग्नेशुभैर्दृष्टेशुभाख्यैस्तिथिभिर्युते ॥
 एषुयोगेषुकृत्यानिशुभान्याखण्डलशृणु ।
 गजाश्वपशुशृत्यानांसंग्रहं ... .. ॥
 एषामारोहणं चैवकर्म ... .. ।
 राक्षामास्थानपूर्वाणामखण्डपानां प्रवेशने ॥
 गार्हस्थ्यवेशनेचैवनराणांबन्धुदर्शने ।
 निर्गत्यानुप्रवेशादि ... .. संभवान् ॥
 चिह्नान्वाहनपूर्वांश्चप्रतिपत्युदितांस्तथा ।
 पुष्यस्थे ... .. शुभैः ॥
 हृष्टेकुर्याद्वयागारंगवांचकरिणांतथा ।
 अस्मिन्योगेगृहारम्भगोष्ठागारादोनामपि ॥
 गृहेऽस्मिंश्चोरमाराद्या ... .. ।
 त्वाष्ट्रमैलान्त्यपादस्थेशीतगौमिशुनोदये ॥
 ... विषमैर्वैर्षिर्दृष्ट्यादमुनाबुधः ।
 शुभतारासुसङ्गनेशुभांशोशोभनेतिथौ ॥
 अङ्कशं ... योज्यः शनिसङ्गनेशनेर्दिने ।
 शुभवारेशुभेसङ्गने शुभेमासिशुभेतिथौ ॥
 शुभेदिने शुभेसङ्गने कालीनादिहयादिना ।
 सप्ताहादिनियोजयेत्
 शूर्पभेसोमवारस्थेगृहीयात्प्रथमंघृतम् ।
 ... .. सामबारेविधुदये ॥

स्वतारांशयुतेचन्द्रे लभस्थे...शुभम् ।

अस्मिन्योगेगवाद्दोहः शुभस्त्री... ॥

सूर्यवारैरवौलगनेकुजमन्दांशसंयुते ।

पौष्णेजीवांशकेकुर्यात्कस्यचिन्मन्थनंबुधः ॥

गृहारम्भस्तम्भकवाटाद्यशवादीनां गवाश्च

...स्तम्भादिविधिः—

... .. जीवलगनेस्मरेभुगे ।

... विनाविध्नैः प्रारब्धानि प्रसिध्यन्ति ॥

शुक्रपक्षस्यस्वातीयोगेविधूदये... ।

विक्रयेसिद्धिर्यात्रायतिशुभप्रदाः ॥

सर्वेज्जिवलगनेन्दोः ... .. ।

खस्थेऽर्केऽर्थान्सुगृहीयात्प्रारब्धंच ... ॥

विष्णुशूर्पयमान्याशेष्वलीक ... वदेत् ।

व्यवहारिकवाक्यानि ... स्यादात्मनोधनम् ॥

रोहिणीशूर्पयाम्यानां अन्याशेष्वक्षिकोदये ।

व्यवहारो जयायस्यादाहवेवचनेषुभिः ॥

कृष्णाष्टम्यांचसप्तम्यांरीद्रभेयस्यकस्यचित् ।

राशोलगनेकुर्जासुचारिलाभेदंप्रचोदितः ॥

यमभेकुजवारस्थे चतुर्दश्यष्टमोमिते ।

कृष्णेपापोदयेकुर्यात्प्रहविसर्जनम् ॥

हस्तेशुभांशकेचन्द्रे गुरुलगनेतिशोभनम् ।

शमश्रुर्कर्मनृपाणांचनृपकर्मोपजीविनाम् ॥

आर्द्रोत्तरंचापरेद्वेप्राजापत्यांपरांचयत् ।

ऐन्द्रवाहणवायव्याः प्रशस्ताः क्षुरकर्मणि ॥

शुभवाराः शुभाः प्रोक्ताःस्थितयः शोभनाश्वये ।

वरणाश्वशुभालम्राः शुभाः स्युः शमश्रुर्कर्मणि ॥

विप्राणां सूर्यवारः स्यात्कुजवारः शुभो नृपे ।

विटशूद्रे मन्दवारः स्याद्वपनेष्वपवादतः ॥

नित्यत्वाद्दन्तसंशुद्धेः नकालनियमो नृपाम् ।

परिकल्प्योदिवैवस्यात्पूर्वाह्न चोदितानुमी ॥

GLOSSARY OF IMPORTANT TECHNICAL TERMS USED
IN THE KRṢI-PARĀSARA

[English Alphabetical order]

Term	No. of verse	Meaning
Aḍḍacalla	112, 114.	Pin of yoke where bull is tied.
Ādhaka	26, 28, 238.	A measure of grain and of space, the latter being used in Astronomy.
Āvarta	24, 25.	A kind of cloud.
Droṇa	"	"
Hala-prasāraṇa	121-155.	Ceremonial commencement of ploughing.
Iṣā	112, 146.	Pole of the plough.
Madikā (also Mayikā)	118, 182.	Probably same as Mai, a Bengali word meaning a ladder-shaped contrivance used for levelling rice-fields.
Medhi	214, 215. 218-20.	Pillar in the middle of a threshing floor, to which oxen are bound.
Niryola [Also निर्याण in one Ms., and निर्योग in another]	112-114.	"The rod of the plough exclusive of the pole and the share" — <i>Agriculture and Agriculturists</i> etc., p. 64.
Paccanikā [Also spelt as Prājana, Prājani- kā. Paccanī.]	112, 115.	Goad for driving bulls.

Paśka	114.	“Iron plates that fix the share to the Niryola” — <i>Agriculture and Agriculturists, etc.</i> , p. 64. “A strap of leather on a plough” — Monier Williams. [The word being derived from <i>Pāśa</i> , meaning rope or something else to fasten with, the latter meaning seems to be more plausible.]
Phālaka [Also Phāla]	117, 132.	Plough-share.
Puškara	24, 25.	A kind of cloud.
Puṣya-yātrā	221, 229. 230, 234, 235, 236.	A socio-religious function in the month of Pausa, in which gods are worshipped and the people assembled feast in the midst of dance and music, vocal and instrumental.
Samvarta	24, 25.	A kind of cloud.
Saula	112, 114.	A part of the plough. “An extra piece of wood that tightly fixes the Niryola to the pole.” — <i>Agriculture and Agriculturists etc.</i> , p. 64.
Sthānu	112, 113.	A part of the plough.
Viddhaka	118.	“A kind of harrow”— Monier Williams. “A big hoeing instrument.” — <i>Agriculture and Agriculturists etc.</i> , p. 65.
Yotta	116, 147.	Cord fastening the yoke of a plough to the neck of ox.
Yuga	112, 113, 146.	Yoke.

Bibliography of works consulted.

(In addition to the books and manuscripts described before the commencement of the text.)

- A collection of Agricultural sayings in Orissa—through the courtesy of Dr. Parija, Cuttack.
- A collection of Kanarese sayings and proverbs bearing on Agriculture—Bulletin No. 35. Department of Agriculture, Govt. of Madras, 1934.
- Agriculture and allied arts in Vedic India—A. K. Y. N. Aiyer, Bangalore City, 1949.
- Agriculture in Ancient India.—S. P. Ray Chaudhuri, Dacca University Studies.
- Amarakoṣa—(see Nāmalingānuśāsana).
- Asamiya Sāhityer Chanaki, Vol. I, Calcutta University, 1929.
- A short account of the Agricultural methods practised in Ancient India—S. P. Ray Chaudhuri, Science & Culture, VII: 10-17, 1941.
- Bhāratīya-kṛṣi-śāstra-vānmayā-sūci.—Reprint from Shilpa-Sansar, Poona. (30th. April, 1955, and 19th. Febry., 1955). In this Sūci some references to works, published and unpublished, on Agriculture are given under Kṛṣi-Śāstra—Vṛkṣavidyā, pp. 283-284.)
- Bḥat-saṃhitā of Varāhamihira, Ed. S. Dvivedi. Vizianagram Sanskrit Series.
- Buddhist Records of the Western World, Vol. II.—Beal, London, 1884.
- Epigraphia Indica, Vol. XXI.
- Ghāg aur Bhandarī, Ramnaresh Tripathi, Hindusthan Academy, Allahabad, 1949.
- Grām-Sāhitya, Part II, Ramnaresh Tripathi, Atmaram & Sons, Delhi, 1952.

- History of Botany and Allied Sciences in India (c. 2000 B. C. to 100 A. D.), III. Science of Agriculture, Archives Internationales d' Histoire des Sciences, UNESCO, Paris, 1951—G. P. Majumdar.
- India through Chinese eyes—Surendranath Sen, University of Madras.
- Inscriptions of Bengal, Vol. III,—N. G. Majumdar.
- Jyotistactva of Raghunandana. (In the Smṛti-tattva, Vol. I, ed. J. Vidyāsagar, Calcutta.)
- Khanār Vacan—pub. Visvadeva Mukhopadhyaya, Calcutta.
- Kṣī-parāśara (in Oriya)—Dutt Press, Cuttack, 1930.
- Kṣī-saṁgraha—transl., into English, by S. P. Ray Chaudhuri, Imperial Bureau of Soil Science, England, Monthly Bulletin No. 59, 1936.
- Mahābhārata.
- Manu-smṛti—N. S. P. ed., Bombay.
- Nāmalīṅgānuśāsana—Ed. Sivadatta Śāstrī, Bombay, 1929.
- Origin and development of the Science of Agriculture in Ancient India —G. P. Majumdar, Proc. All India Oriental Conf., Section Technical Sciences, pp. 113-116, Nagpur, 1946.
- Raghuvamśa of Kālidāsa.—Ed. Kale, Vol. I, Bombay, 1900.
- Rāmāpāla-carita of Sandhyākaraṇandin—Ed. R. C. Majumdar and others, Rajshahi, 1939.
- Rg Veda
- Sanskrit—English Dictionary—M. Williams, Oxford, 1899.
- Some materials for the study of Agriculture and Agriculturists in Ancient India—R. C. Ganguli, Serampore (West Bengal), 1932.
- The antiquity of some field and forest flora of India—A.K.Y.N. Aiyer, Sankarapuram, Bangalore, 1953.
- Vanaspati, Book III—Botany and Science of Agriculture, pp. 186-219, G. P. Majumdar, Calcutta University, Calcutta, 1927.
- Vedic Index, Vols. I & II—Macdonell and Keith.

INDEX TO VERSES OF THE KRṢI-PARĀSARA

[*Pratīka* of each foot of a verse is given. The figure indicates the number of the verse.]

अखण्डिते ततो	221	अविरलपृथुधारा	44
अग्नेः प्रदक्षिणं	131	असमा बन्धपुष्पाश्च	205
अङ्कयित्वा तु	49	असमर्थो हि	82
अङ्गाधिक्ये च	52	अस्तं गते दिनकरे	53
अङ्गारको यदा	77	अस्माभिर्मौनिता	229
अच्छिन्नतृणके ह्यस्मिन्	160	अस्माकमस्तु सनतं	232
अङ्गुचल्लक्ष शौलश्च	112	अहेः क्रोडे वाम	132
अतिवृष्टिः समुद्रे	56	आघातवातदुष्टानां	69
अतो वतसर	11	आचम्य च तत	225
अथ कार्तिकसंक्रान्त्यां	198	आङ्गया हि सुषेणस्य	202
अथ पाकविहीनं	191	आढकस्य भवेन्मानं	26
अदृढायुक्कमाना	120	आढकं सलिलस्यापि	11
अधमतमाधम	43	आत्मपोषणमात्रं	98
अनाकटं तु यत्	186	आबद्धो मण्डलाकार	116
अनिलोत्तररोहिण्यां	121	आर्द्रादीनि च	47
अनेन मानेन	28	आरोपणीयो यत्नेन	214
अन्नं हिधान्य	7	आवर्तश्चैव संवर्तः	24
अन्नं प्राणा	6	आश्रिते कार्तिके चैव	196
अन्योन्यं लेपनं	225	आषाढे चाधमं	168
अर्कस्य पत्रसदृशी	117	आषाढे श्रावणे मासि	186
अर्कार्किकुञ्ज	108	आषाढ्यां पौर्णमास्यां	59
अर्चितास्तेन	9	आषाढस्य मिते	60
अर्चितो गन्धपुष्पाभ्यां	218	इति पराशरेणोक्तं	52
अलक्ष्म्या गृह्यते	2	इन्द्रं चित्ते समाधाय	177
अवर्नितनयवारे	45	इयं हि हल	119

ईशानादिदक्षिणाङ्गान्
 ईषा युग
 ईषामन्नो भवेद्वापि
 उत्तराभिमुखो भूत्वा
 उत्तरालयमूलेन्द्र
 उत्तिष्ठत्यण्डमादाय
 उद्यम्य लगुडं
 उपवासस्तथापि
 एकदेशेन चावर्तः
 एकया च पुनः
 एकरूपं तु यत्
 एकरूपं प्रयत्नेन
 एकविंशतिशाल्यस्तु
 एका तिस्रस्तथा
 एका जयकरी
 एकैकं पञ्चदण्डेन
 एतासु चण्डवातो
 एते शुभप्रदा
 एतेषु शुभलभेषु
 एभिः सुदौकितं
 एवं सम्यक्प्रयुञ्जानः
 ऐश्वर्यभोगमतुलं
 ॐ सिद्धिरिति
 औदुम्बरी विशेषण
 कङ्कपर्वततीरेषु
 कङ्कयोश्चित्ता
 कण्ठे कर्णौ च
 कपित्थपर्कटीनिम्ब
 कपित्थविल्बवंशानां
 कर्कटे कश्येत्

55	कर्कटे रोहिणी	63
112	कर्पूरवासितं दिव्यं	226
146	कर्मणा मनसा वाचा	230
135	कांस्थं कांस्थोदकं	90
170	कार्पासशोधनं चैव	90
66	कुङ्कुमैश्वन्दनैश्चापि	100
100	कुजपृष्ठगतो भानुः	76
5	कुतस्तस्य कृषाणस्य	152
25	कुर्यात् शस्यान्वितां	16
3	कुर्वन्ति बालका	68
159	कुर्वन्ति गृहमेधिन्य	92
159	कुलीरकुम्भालि	28
118	कुलीरभाद्रयोर्मध्ये	190
142	कृत्वा गोनाश	91
143	कृत्वा धान्यस्य	178
32	कृत्वा तु वपनं	181
40	कृत्वा तु खननं	214
105	कृषकाणां हितार्थाय	1
127	कृषाणसारकेदार	166
224	कृषिर्धन्या कृषि	8
173	कृषिः कृषिपुराणज्ञ	79
53	कृषिर्गोवो वस्त्रिग्विद्या	81
49	कृषिं च तादृशीं	84
216	कृषिकर्मसमारम्भो	123
56	कृषिभन्नो भवेत्तस्य	149
56	कृष्यन्वितो हि	3
5	कृष्णौ वृषौ हल	134
240	केदारेशानकोणे च	198
220	केवलं बलदपेण	153
187	कौर्वर्यां शस्यपूर्णं	59

क्षणेनैकेन सीदन्ति	81	चैत्राष्टभागे चित्रायां	46
क्षेत्रे चाखण्डित	229	चैत्रे शुक्लवृत्तीयायां	39
गणयेन्मासिकीं वृष्टिं	30	चैत्रे ताम्रसमा	154
गतवत्सरवद्वारि	51	छिन्नरेखा न कर्तव्या	142
गन्धैः पुष्पैश्च	207	छेदनं च प्रकुर्वीत	103
गमने गोविनाशः	108	जलं शताढं	27
गवामङ्गे ततो	102	जलनिधिरपि	45
गवां यात्रां	107	जलस्थो जलहस्तो वा	65
गीतैर्वृत्तैश्च	227	जलाढकं परणवतिं	28
गुडकैर्यवसै	86	ज्मीमूतैर्वेष्टितोऽसौ	61
गुरौ च शोभना	14	जोवे सौम्ये भृगो	242
गृहिणी भ्रियते	144	ज्येष्ठा वापि कनिष्ठा	201
गोपूजां कार्तिके	99	ज्यैष्ठ्यान्ते त्रिदिनं	174
गोमूत्रजालकेनैव	92	ज्यैष्ठादीं सित	58
गोशङ्कन्मूललिसाङ्गा	88	ज्यैष्ठ्रे तु मृत	155
गोशाला सुदढा	87	ज्वरातिसाररोगेषु	148
गोषु चात्मसमं	80	किन्कीरवस्तथाकाशे	70
गोहितः क्षेत्रगामो	83	ततः प्रसुदिताः	233
प्रहाणामुदये	72	ततः स्वातिं समामाय	73
घृतं तैलं	163	ततस्त्नमस्तके	208
चक्षुरोगो ज्वरारिष्ठं	15	ततश्च हृदिनाः	228
चतुर्गवं वृशंसानां	96	ततो वायैश्च	101
चतुर्वेदान्तगो विप्रः	2	ततो वपनकाले	111
चतुर्था कीटजननी	126	ततो दद्याच्च	139
चत्वारो जलदाः	24	ततो गन्धैश्च	199
चराचरधृते देवि	140	ततो दद्यात् प्रयत्नेन	200
चलत्यङ्गारके वृष्टि	71	ततो मार्गं तु	206
चित्तलाकें वृषे	13	तथापि प्रार्थयन्त्येव	4
चित्रास्वातीविशाखासु	57	तथा संरक्षयेद् वारि	197
चित्रामध्यगते जोवे	73	तदभावेन बीजानां	182

तदादौ सप्तमे	35, 37	दशम्येकादशी चैव	124
तदा संवत्सरो	38, 57	दीपामिधुम	164
तदा स्याच्छोभना	40	दृढा पञ्चनिका	115
तदा वृष्टिर्भवेत्	62	देवराज्ञि नमोऽस्तु	179
तदा पराशरः	63	देवासुरमनुष्याश्च	6
तद्वद् वृष्टि	22	द्वादशाङ्गुलमानौ	114
तप्तलौहं दिने	103	द्वादशाङ्गुलकैर्मनैः	238
तस्मात् सर्वं	7	द्विवारम् आश्विने	191
तस्यादादौ प्रयत्ने न	10	धर्मस्थितिर्मेनः	19
तस्याङ्गमं प्रयत्ने न	130	धरणितलमशेषं	44
तस्मात् सर्वप्रयत्ने न	192	धान्यं निदाघ	156
तस्मादियं प्रयत्ने न	235	धान्यकेशरसंयुक्तः	218
तस्य बाह्या	87	धान्यच्छेदं प्रशंसन्ति	212
ताडितानल	202	धान्यवृद्धिं परां	204
तावद् वर्षन्ति	41	धान्यवृद्धिर्यशो	231
तावद् वर्षति	42	धान्यस्य लवनं	206
तावत् पर्यन्तमेव	61	धावन्ति शलभा	67
तास्वेव श्रावणे	57	धूलिभिरेव धवली	34
तिलधान्ययवानां	167	ध्रुवे च वैष्णवे	75
तृणैरपि तु	190	न कारयेत्	93
तेनार्चितं जगत्	9	न कृतं येन	196
तैलं हरिद्रया	102	न च बन्ध्या	161
तोयावृता धरिली	36	न च सार	188
तोयेन तल	34	न निम्नभूमौ	188
तद्योदरी तृतीया	124	न फलन्ति	184
त्रिंशत् सर्वं	54	न बन्ध्या	162
त्रिषूतरेषु रोहिण्यां	106	न भवति फल	176
दत्त्वा दण्डे	33	न भोजनं पुनः	233
दधिभक्तं च	200	न शुष्टिग्रहणं	210
दधिभिश्च तथा	223	नलं तु घट	205

न बल्मीके	161	पञ्चपदा तु	89
नवहस्ता तु	118	पञ्चहस्ता भवेदोषा	113
न वापयेत्तिथौ	173	पञ्चसंख्या तु	143
न विघ्नोपशम	236	पञ्चम्यादिषु पञ्चसु	43
न वृक्षरूपं	184	पञ्चाङ्गुल्यधिको	117
न व्याधिक्रीट	195	पदे पदे विफलता	211
न सम्यक्फलम्	189	परमात्रं च	222
नानाव्याधि	104	पशवस्तस्य नश्यन्ति	107
नानाफलैश्च मूलैश्च	223	पितुरन्तःपुरं दद्यात्	80
नासालीढां प्रकुर्वीत	150	पितृदेवातिथीनां	98
नित्यं तु	97	पुरा पराशरेणोयं	234
नित्यं दशहले	97	पुष्करे दुष्करं	25
निपाते कर्मक्रस्यापि	147	पुष्कराभरणं कृत्वा	227
निरामिषैस्तथा	222	पुष्यश्रवणहस्तेषु	106
निरूप्य नीरं	28	पुष्यश्रवणहस्तासु	121
नियोलपाशिका	114	पुष्ययात्रां जनाः	221
निर्वाते वृष्टि	31	पुष्ययात्रां न	236
निर्विघ्नं शस्य	138	पुष्पेणोपचितान्	74
निविष्टो विष्टरे	137	पूजयित्वा नलं	199
निष्पन्नमपि यत्	189	पूजयित्वा यथान्यायं	207
निष्फला कर्कटे	155	पूर्वात्त्रयं धनिप्रा	105
निःसरन्ति गवां	88	पूर्वाधे वासरो	32
निस्तृणा हि	192	पृथिवी धृलि	14
नृपाणां वर्धनं	20	पृथिवीं ग्रहसंयुक्तां	131
नैऋत्यां शस्य	59	पृथिव्यां चतुरो	29
नैऋज्यं सुप्रचारश्च	18	पौषे यदा	34
नैऋज्यार्थं हि	193	पौषे मामि	35, 237
नोच्छिष्टं स्पर्शयेत्	162	पौषे मेधि	219
न्युप्रोषः सप्त	216	प्रजापतिं नमस्कृत्य	1
पक्षयोः शोषणं	70	प्रणामेद् वाप्यं	137

प्रतिपदि मधु	44	भोजयित्वा सुभोज्येन	181
प्रपीडितं कृषायानां	194	भोजयेयुः जनाः	224
प्रवाहयुतनथां	48	भौमार्किकुध	213
प्रविरय स्थापयेत्	209	भौमार्कदिवसे	123
प्रकम्बुखः कलसं	178	भ्रातृनाशो युगे	146
प्रातरुत्थाय सहसा	50	भ्रामयेयुर्वृषं	101
प्रायो वर्षन्ति	72	मकरे शस्य	130
प्रोथितं मिथितं	165	मध्यंगते	53
प्रोपयित्वा नलं	204	मन्त्रशासन	232
फसल्यवेदिता स्वर्णं	79	मन्दा वृष्टिः	15, 21
फालाग्रं स्वर्णं	132	मयूराश्वैव नृत्यन्ति	68
फालोत्पाटे च	145	मर्दयित्वा यथा	237
फाल्गुने प्रति	110	माघस्य सित	38
बद्धा श्यामलतां	99	माघे बहुल	39
बहुविन्नकरी षष्ठी	125	माघे मासि	42
बासकास्तुरया	201	माघे गोमय	109
बीजं न वापयेत्	175	माघे वा फाल्गुने	157
बीजं विधान्य	158	मापनं वामा	238
बीजस्य पुटिकां	158	मीनवृश्चिकयोः	37
बीजस्य वपनं	171, 182	मीनलगने शुभे	242
बीजे यज्ञमतः	167	सुखपाशौ तयोः	134
बीजोपरि भ्रमेणापि	163	मूलमात्तार्पितं तल	193
बुधगुरुभृगुजानां	45	मूलस्यादौ यमस्यान्ते	47
मन्त्रयेयुस्ततो	226	मूषिकाणां भयं	172
भवति खलु	45	मृगशिरसि निवृत्ते	176
भवति ऋतुमती	176	मृत सुवर्ण	154
भागसिद्धो नृपो	12	मेधिः कार्यो	220
भात्रे चार्द्ध	187	मेधेर्गुणो	215
भात्रे च जल	194	मेघलम्बे पशुं	128
भेकः शब्दायत्ते	66	यज्ञान्दे चन्द्र	18

यथा वृष्टि	22	वपनं रोग	183
यथा कुलार्थी	197	वपनं रोपणं	183
यदा पौषे	36	वपने रोपणे	172
यदि भवति	44	वर्जनीयं सदा	164
यदि वपति	176	वर्षत्येव तदा	60
यममूलोत्तरे	241	वसुधे हेमगर्भासि	140
यस्मिन् संबतसरे	16	वसुधरे महा	179
यस्मिन्नब्दे कुजौ	17	वाता वान्ति	42
यस्मिन्नब्दे गुरु	19	वामावर्तेन सुखदं	239
याम्यावर्तेन धान्यानां	239	वायुर्वा चरड	41
युग्माजगोमत्स्य	27	वारत्रयं परि	94
येन येनाज	55	वारिपूर्णां महीं	71
योत्रं हस्त	116	वाहपोडार्जितं शस्यं	84, 85
योत्रच्छेदे तु	147	वाहनिःश्वासवातेन	85
रविर्यदा कर्कटकं	27	वाहाः क्वचित्	86
राजसंमानवृद्धिश्च	231	विघ्नं पदे पदे	120
राजा दैत्यगुरुः	20	विज्ञेया मासिकी	33
रेखात्रयं	54	विडाला नकुलाः	67
रोपणं सर्व	185	वितन्द्रः सर्व	83
रोपणार्थं तु	169	विद्युच्छटाच्छुरित	34
रोहन्तु सर्व	180	विद्युन्मालाकुलंवा	41
रोहिण्यां श्रावणे	62	विधान्यं गुडकोन्मिश्रं	165
रौद्रे संशोष्य	110	विना सारेण	111
रौद्रे माघे	212	विफलारम्भसंक्लेशा	64
लाङ्गलं भिद्यते	145	विलब्धिं गोमय	93
लिखित्वा तु	243	विष्णुपूर्वा विरास्वाद्यु	171
लिखित्वालङ्ककेनापि	195	वृक्षाप्रारोहणं चाहेः	69
बटादीनामभावे तु	217	वृषान्ते मिथुनादौ	175
बदन्ति कन्या	27	वृषे मीने च	127
वपनं सर्व	174	वृषो व्यर्थकटि	141

वृष्टिमूला कृषिः	10	स एव ।वपरीतस्तु	76
वृष्टिर्मन्दा सदा	13	स एव रविणा	78
वैजयन्तीसमायुक्तो	217	सञ्जला निर्जला	58
वैशाखशुक्लप्रतिपत्	48	सद्यो निकृन्तयेत्	77
वैशाखे करकाः	42	सद्यः करोत्यनाश्रुष्टिं	75
वैशाखे वपनं	168	सन्ध्यायां तु	96
व्यतीपाते च	213	संग्रामो वात	21
शकाब्दं वह्नि	23	संपूज्याग्निं	133
शतयोजनविस्तीर्णं	26	सप्तपद्यां ततः	209
शनिभौमार्कवारेषु	94	सप्तम्यां स्वातित	41
शस्यक्षयः प्रतिपदि	125	संमार्जनीं च	91
शस्यवृद्धिःशकृत्	151	समर्थेन कृषिः	82
शस्यवृद्धिकरो मार्गं	219	समं चैवाधिकं	50
शस्यध्वंसं प्रकुर्यात्	59	समुद्रे दश	29
शस्यसम्पत्तेश्चरयं	139	समपुष्पत्वमासाद्य	203
शस्यहानिर्भवेत्	17	समृद्धिं च परां	243
शाकं त्रिगुणितं	12	सर्वशुक्लस्तथा	141
शुक्रेन्दुजीव	122	सर्वविघ्नप्रशान्त्यर्थं	235
शुक्लपुष्पसमायुक्तं	135	सर्वा गोजातयः	104
शुक्लाषाढ्यां नवम्यां	61	सर्वे ते प्रशमं	230
शुभेऽर्के चन्द्र	130	सर्वे ते बन्धयतां	166
शेषं मेषं	23	सार्द्धं दिन	30
शेषे नीचैर्न	46	सार्द्धहस्तस्तु	113
शोभने दिवसे	109	सार्द्धद्वादश	115
शोषयेदातपे सम्यक्	157	सार्द्धसुष्टिद्वयं	211
श्रवणो जनितं	74	सिंहगोहे कृता	89
श्रवणो मासि	64	सिंहे सर्प	128
श्रवणो चाधमं	169	सुखं पुटकं	160
श्रेष्ठो मुष्टि	210	सुख्ठा कृषकेः	119
श्लोष्मातकाम्रपुभाग	240	सुवर्षीप्यमाशिव्य	4

सुवृष्टिं कुरु	136	हलप्रसारणं नैव	153
सुस्था भवन्तु	180, 203	हलप्रसारणं कार्यं	122
सूर्योदये विषुवतो	53	हलप्रसारणं येन	152
सौम्यवारुणयो	31	हलमष्टगव' प्रोक्तं	96
स्त्रीनाम्ना कर्षकैः	215	हले प्रवाहमारो	149, 151
स्थानं तत्	95	हस्तसंपुटकं कृत्वा	228
ज्ञात्वा गन्धैश्च	130	हस्ता हरि	241
स्पृष्ट्वा न किमपि	208	हस्तान्तरं कर्कटे	185
स्मर्तव्यो वासवः	133	हस्तायामथ रेवत्या	170
स्रष्टा पृच्छति	65	हिंसादिदोषयुक्तोऽपि	8
स्त्रीयं कार्यं	61	हिताय सर्वं	234
हन्यथमी बलीवर्दान्	126	हिमवारिनिविक्रस्य	177
हलं प्रवहमाणं	144	हीने हीनं	51
हलप्रवाहकाले	148	हेमन्ते कृष्यते	156
हलप्रवाहमात्रं	150		

ERRATA

Page of introduction	Line	For	Read
x	19	95	94
xii	(Footnote)	résumé	résumé
xiii	6	81-85	79-83
"	24	114-122	112-120
"	(Footnote 11)	beṅg	ben
"	"	dāke	dāke
"	"	<i>Sigbra</i>	<i>Sigbra</i>
xiv	29	159-177	157-175
xv	5	184	182
"	11	171	169
"	16	187	185
"	17	190	188
"	24	195	193
xvi	8	200-207	201-205
"	17	208-215	206-213
"	21	216-222	214-220
"	27	223-238	221-237
"	(Footnote 17)	217	215
"	"	<i>pradāh</i>	<i>pradah</i>
"	"	220	218
Page of text	Line	For	Read
3	(Last footnote)	89	8-9
21	6	०शृगुः	०शृगुः ॥७७॥
"	7	०मही ॥७७॥	०मही ॥
23	3	बाहनविधानम्	बाहनविधानम्
26	2	नृशंभनां	नृशंभानाम्
30	1	निर्योलः पाशिका	निर्योलपाशिका
"	5	पञ्चाशदङ्गलः	पञ्चाशदङ्गलः
31	9	शुक्रेन्दुजीवारेषु	शुक्रेन्दुजीवारेषु
45	6	बिधि	बिधि
47	6	द्विवारं आधिने	द्विवारम् आधिने
48	7	श्री	श्री
..	11	ज्ञापयन्त	ज्ञापयन्ति

